

ՀՐ. ՄԻՄՈՆՅԱՆ

**ԱԴՐԲԵՋԱՆՑԻՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
«ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ» ԷԶԵՐԻՑ
ՄԵԿԸ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒՄ**

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2014**

ՀՏԴ 93/99

ԳՄԴ 63.3

Ս 504

Սիմոնյան Հր.

Ս 504 Աղբյուրեղանցիների պատմություն «Հերոսական» էջերից մեկը լուսանկարներում / Հր. Սիմոնյան.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2014.- 84 էջ:

Գրքում ներկայացված են Բաքվում 1905 թ. վերսկզբին աղբյուրեղանական ազգայնամոլների կողմից քաղաքի խաղաղ հայ բնակչության դեմ ունեցված զանազան տրդումների ու հայերի արժանի հակահարվածը: Առաջին տպագրված էին արդարև աղբյուրեղանական պատմությունը փաստավորագրեր:

ՀՏԴ 93/99

ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-5-8084-1907-0

© Հր. Սիմոնյան, 2014

© ԵՊՀ հրատ., 2014

Անատոլիական թուրքերի կողմից Հայոց մեծ եղեռնի հարյուրամյակի օրերին մենք ականաջից վերհիշել ենք դրանից մեկ տասնամյակ առաջ Հայերի նկատմամբ նրանց ազգակիցների արյունալի ոճրագործություններից մեկը Անդրկովկասում:

1904 թ. հունվարի 26-ին սկսված ռուս-ճապոնական պատերազմը առաջին իսկ օրերից անհաջողություններ բերեց ռուսական զորքերին: Նրանք ծանր պարտություններ կրեցին Մուկդենում, Պորտ-Արտուրում, կովի բոլոր հատվածներում, նաև ծովի վրա:

Ռուսական զորքերի մինչ այդ չտեսնված ջախջախիչ պարտությունները կայսրությունով մեկ առաջ բերեցին ժողովրդական հուզումների հսկայածավալ ալիք, այդ թվում՝ Անդրկովկասում, հատկապես նրա արդյունաբերական խոշոր կենտրոնում՝ իր բազմազգ բնակչությամբ:

1905 թ. Բաքու քաղաքում և չրջակա նավթահանքերին կից բնակավայրերում մշտական և ժամանակավոր ապրող բնակիչների ընդհանուր թիվը հասնում էր 240 հազարի: Ազգագրական տեսակետից պատկերն այսպիսին էր. մահմեդականներ (անդրկովկասյան թուրքեր, պարսիկներ և պարսկահայատակ թուրքեր, լեզգիներ, Կազանի թաթարներ և այլք)՝ շուրջ 90 հազար, ռուսներ՝ 61, հայեր՝ 51, օսեր՝ 7, վրացիներ՝ 3, գերմանացիներ՝ 3, հրեաներ 3, հույներ՝ 1, լեհեր՝ 2, ասորիներ, Եգիպտացիներ, հատոնացիներ՝ 2 հազար,

կային նաև ֆրանսիացիներ, անգլիացիներ, չվեդներ և այլ ազգերի ներկայացուցիչներ¹:

Բաքվում գործում էին տարբեր քաղաքական կազմակերպություններ՝ Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցություն (ՌՍԴԲԿ), էսէռներ և անարխիստներ: Բաքվի հայ բնակչության տարբեր խավերի մեջ մեծ ազդեցություն ունեին հայկական ազգային հեղափոխական կազմակերպությունները և առաջին հերթին Հ. Յ. դաշնակցությունը, ինչպես նաև հնչակյանները:

Պետերբուրգյան բյուրոկրատիան Կովկասում ամենահեղափոխական տարր էր համարում հայությունը: Նույնիսկ դարասկզբին այս երկրամասի նկատմամբ իրենց քաղաքականության մեջ ցարական իշխանություններն առաջնորդվում էին Լոբանով-Ռոստովսկու գաղափարներով՝ չարունակելով ուղևորման դաժան քաղաքականություն, որը հանձնված էր իշխան Գոլիցինի երկպառակալության: Դա հատկապես ծանր նստեց ազգային բարձր ինքնության հասած հայության վրա՝ նրան բերելով բազում աղետներ: Կովկասի գոլիցինյան վարչակարգը դաժանորեն հալածում էր երկրամասում ապստամբած տասնյակ հազարավոր թուրքահայ գաղթականությունը, բռնություններ խափանում կովկասահայության կողմից նրա համար արվող ամեն հանգանակություն, ծանրակուռ սանձ էր դրել հայկական խնդրի մասին մտածող հայ գործիչների լեզվին, ավազակաբարո

¹ Տե՛ս «Искра», № 24, 1 сентября 1902, տե՛ս նաև Ա-ԴՅ, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ): Փաստագրական, վիճակագրական, տեղագրական լուսարանություններով, Երևան, 1907, էջ 13:

կերպով իրականացրել հայ եկեղեցու սեփականությունը բռնազրավելու մասին ցարական օրենքը, սահմանապահ ուս զինվորները, տաճիկ ասկյարների հետ ձեռք ձեռքի տված, կովկասյան սահմանների վրա նրա գիտությունամբ ու կարգադրությունամբ զնդակի էին բռնել և արյունալի սպանդի ենթարկել Սասունի ապստամբ հայերին օգնության շտապող արշավախմբերի մասնակիցներին և այլն:

Եվ ահա այժմ Պետերբուրգի բանվորության 1905 թ. հունվարի 9-ի արյունալի սպանդից հետո, Կովկասը նույնպես սկսել էր փոթորկվել:

Պետերբուրգի կառավարությունը գտնում էր, որ Կովկասում «անկարգությունների գլխավոր մեղավորը հայերն են», որոնցից սերել են արմատական հեղափոխական ազգային կուսակցություններ, հայերն են Կովկասում ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական շարժմանը տալիս ղեկավար կադրերի զգալի մասը, նրանք են, որ բացահայտ պայքարի դրոշ են պարզել իշխանությունների դեմ՝ չհամակերպվելով իրենց եկեղեցու ունեցվածքը հարքունիս գրավելու մասին ցարի ստորագրած օրենքին և այլն:

Հայերի «մեղքերը» ներում չունեին, ուստի պակաս չէին սահման չճանաչող բռնկումները և չարականությունը:

Ուսումնասիրելով ու վերլուծելով հայ հասարակական կյանքի զարգացման ընթացքը՝ ցարական քաղաքագետները հանգել էին այն եզրակացության, որ տեսանելի ապագայում հայկական հասարակության զարգացման տրամաբանական հանգուցալուծումը լինելու է ինքնավարության պահանջի առաջադրումը՝ հայկական քաղաքական ակտիվության կարելիության սահմաններում: Նրանց մեջ համոզմունք ձևավորվեց, թե այդ ընթացքը կանգնեցնել դժվար է

լինելու, եթե շուտով ձեռք չառնվեն անհրաժեշտ ճնշամիջոցներ:

Հայկական ինքնավարության պահանջը, ըստ իշխանությունների, լինելու էր Անդրկովկասի համար ինքնավարություն ձեռք բերելու պահանջի մի մասը: Հետևապես երկրամասի ժողովուրդների պառակտման պայմաններում ընդմիջտ կլծաղվեր ոչ միայն հայկական, այլև Անդրկովկասի ինքնավարության գաղափարը:

Հայկական ինքնավարության՝ գոյություն չունեցող գաղափարի դեմ արշավանք էին սկսել "Московские Ведомости", "Новое Время" և բացահայտ մարդատյաց գաղափարներ սերմանող հետադեմ մամուլի այլ օրգաններ: Դրանցից հետ չէր մնում նաև Կովկասի կառավարչության պաշտոնական օրգան "Кавказ" թերթը:

Մամուլի այդ պաշտոնավթերթերը գտնում էին, որ հայկական ինքնավարության գաղափարը հենվում է Կովկասում հայկական կապիտալի հզորության վրա: Երկրամասի արդյունագործական ներկան և նրա ապագան որոշ ժամանակ անց կարող էին դառնալ հայ կապիտալի մենաշնորհը: Դա բնական դժգոհություն էր առաջացնում Անդրկովկասում ոռոս արդյունաբերողների և ընդհանրապես ոռոսական կապիտալի ներկայացուցիչների մեջ: Նրանք քննադատում էին կառավարությունը, որ չի կարողանում մրցակցային պայքարը «կանոնավորել», ասել է թե՛ ապահովել ոռոսական կապիտալի լիակատար գերազանցությունը:

Ցարական կառավարությունը պատրաստվում էր չարագործության մղել մոսկովմանական հասարակության մոլթ ուժերին, քաջալերել սպանությունները և այդ միջոցով սպառել ժողովրդական ուժերը, մարել հակացարսկյան բորբոք-

վող կրակը, զանգվածներին ստիպել ձեռք քաշել հակաօր-
նավարական դործողություններից, զերծ պահել սկսված
ռուսական հեղափոխությանը մասնակցելու հնարավորու-
թյունից: Այդ դիվային դերը ստանձնել էին ռուսական վար-
չակարգի ներկայացուցիչները՝ Բաքվի նահանգապետ Մի-
խայիլ Նակաչիձեն, Բաքու քաղաքի և շրջանի ոստիկանա-
պետ Ֆյոդոր Դիմինսկին, նավթաշրջանի ոստիկանապետ
Յուլիան Ուոմեցկին, հանրային ապահովության տնօրեն
(ժանդարմերիայի պետ) իշխան Թավրերիձեն:

Հենց գազանաբարո անձանց խրախուսանքով ու
դրդմամբ 1905 թ. փետրվարի 6 (13)-ին՝ կիրակի օրը, Բաքվի
աղբբեջանցի-թուրքերի և հայերի միջև բռնկվեցին արյունա-
լի ընդհարումներ, որոնք տևեցին չորս օր: Ատելության և
ոխի հրդեհը տարածվեց քաղաքով մեկ:

Այս ու այն տեղերից զինված խմբերով հանկարծակի
փողոցներ էին նետվում թուրք դոչիբասիներ և աջ ու ձախ
սրախողխող անում հայ անցորդներին: Միաժամանակ թուր-
քերի տների պատշգամբներից ու լուսամուտներից հայերի
վրա տեղում էին գնդակների տարափ:

Բոլոր կողմերից կրակոցներ էին լսվում: Փողոցներում
վայրագություն անող ամբոխը կոտորում էր խանութների
դռներն ու պատուհանները և թալանում ապրանքը: Փո-
ղոցներում այստեղ-այնտեղ հանգիստ կանգնած են կարգա-
դրիչ կազակներն ու ոստիկանները, կողոպտիչների ձեռքը ոչ
ոք չի բռնում, ոչ ոք նրանցից չէր խլում ո՛չ զենքը, ո՛չ
թալանը:

Իրադարձությունների ուսմ մասնակիցներից մեկը վեր-
հիշել է. «Ամբոխը ավերելով՝ ներս խուժեց Սահակովի տան
ներքևի հարկում գտնվող խանութը: Ես բնակվում էի այդ

տանը: Հենց խանութի վերևի երկրորդ հարկը զբաղեցրած հայկական ընտանիքը սարսափահար վազեց մեզ մոտ: Ես նրանց առաջարկեցի գիշերել իմ բնակարանում, իսկ ինքս զանգահարեցի նահանգապետի գլխամաստուն և պահանջեցի, որ պահակախումբ ուղարկեն: Իմանալով, որ պահակախումբ պահանջողը ռեալական ուսումնարանի ուսուցիչ է, խոստացան կազակներ ուղարկել: Մոտ 10 ժամ անց կազակները եկան, և ամբոխը ցրվեց: Ես փողոց դուրս եկա տեսնելու, թե արդյո՞ք մնալու է պահակախումբը: Հենց նոր էի ոտքս դրել մայթին, երբ կազակներն անմիջապես չրջեցին ձիերի գլուխները և հեռացան: Իմ խնդրանքներին, որ գոնե մի փոքր պահակախումբ թողնեն, ես ոչ մի պատասխան չստացա: Կազակները գնացին»¹:

Թիֆլիսում լույս տեսնող "Новое Обозрение" թերթը տպագրել էր մի ուրա մարդու՝ Օրեստ Սյոմինի թղթակցութունը, որում այսպիսի տողեր կան.

«Իմ տանտերը վախենում է, որ գիշերը թուրքերը կհարձակվեն իր բնակարանի վրա ... Հայերը վախենում են տներից դուրս գալ, որտեղից այժմ կարելի է լսել աղիողորմ հեծեծանքներ և տեսնել անմխիթար արցունքներ՝ սպանված և վիրավոր ազգասկանների պատճառով: Մենք՝ ռուսներս, որ հանդգնում ենք քաղաք դուրս գալ, ծառայում ենք հայերին, և ով ինչով կարող է՝ թեթևացնում է նրանց ակամա բանտարկությունն իրենց բնակարաններում... Երբ ես գրում եմ այս տողերը, ականջիս հասնում են հրաձգություն ձայներ, և երևակայելով, թե ինչ է լինելու գիշերը, ես պատկերացնում

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 1, գ. 383, թ. 27:

եմ թուրքական գազանությունների ծանոթ տեսարանները, և սարսափը տիրում է հոգուս ...»¹:

Գնալով ուժեղանում էր հրացանաձուլությունը քաղաքի տարբեր մասերում: Թուրքերը, խմբերի բաժանված, ռևոլվերներով և հրացաններով գինված, ուր որ հայի էին պատահում, խփում, սպանում էին: Թուրք կռվողների հետևից տանում էին գինամթերքի արկղեր, որպեսզի փամփուշտի պաշարը չպակասի:

Երբ ջարդարար խուժանը տեսավ, որ հայ բնակիչները փակվել են իրենց տներում և դուրս չեն գալիս փողոց, ատաստ նալթ ցանելով՝ սկսեց հրդեհել տները՝ բնակիչներով հանդերձ:

Ավելի շատ էր այն տների թիվը, որոնց դարպասներն ու դռները տապալելով՝ ջարդարարները ներս էին խուժում, քարուքանդ անում ամեն ինչ, կոտորում այնտեղ գտնվող դժբախտներին, ապա սկսում թալանը: Կողոպուտից հետո հայերի տներն ընդհանրական պատկեր ունեին՝ դատարկ ու պղծված սենյակներ, փչրված առարկաներ, ջարդված ամանեղեն, այս ու այն կողմ չպրտած զանազան էփանագին իրեր:

Հատկապես անտանելի էր այն հայերի դրությունը, որոնք ապրում էին Բալախանսկայա փողոցից այն կողմ ընկած թուրքական թաղերում՝ Նիկոլանսկայա փողոցի վերին հատված, Ջեմբերեքենդ, Շամախու թաղ, Ղուբայի հրապարակ, և դրանց մերձակայքում: Թուրք հոծ բնակչություն մեջ հայերը քիչ չէին նաև Բերդ անվանված հին լաբիրինթոսում:

¹ “Новое обозрение”, 10 февраля 1905 г.

Նկատի ունենալով թուրքական թաղերում փետրվարի 6-ին կատարված խժշկությունները՝ “Новое Обозрение” թերթի Բաքվի թղթակիցը գրում էր. «Թե ինչ էր կատարվում այնտեղ՝ խորքում, Բազարնի և Շամախու փողոցներում, հայտնի չէր... Հեռվից երևում էր միայն թուրքերի փափախների մի ամբողջ ծով, և լսվում էր ամբոխի վայրի ոռնոցը... Երեկոն վրա էր հասնում, և բոլորը սարսափով սպասում էին «Բարդուղիմեոսյան գիշերին» ... Քիչինյովի արյունահեղության սարսափները ոչինչ են՝ համեմատելով այս ըոպեին մեզանում կատարվածների հետ: Զէ՞ որ այնտեղ (թուրքական թաղերի խորքում: – Հ.Ս.) աղմկում, աղերսում է անգեն հայ ամբոխը, իսկ այստեղ համարյա բոլորը, առանց բացառության, զինված են հրազեններով, խենջարներով, յաթաղաններով և այլ մահաբեր զենքերով»¹:

Ահա երեսնիվար մայիսին ընկած մի դիտակ, իսկ քիչ այն կողմ՝ մահվան հոգեվարքի մեջ դաշունահար մի ուրիշը: Ահա փողոց դուրս եկող դարպասի առջև երևում է արյան մուգ-կարմիր զանգված... Ուրեմն այստեղից ոչ հեռու՝ բակում կամ ներքնահարկում, մորթել են մարդկանց... Լենկթեմուրյան արհավիրքը փոթորկի պես պայթել էր անգեն ժողովրդի գլխին՝ չորս կողմը ափռելով դիակների կույտեր, կսկիծ ու հառաչանք, նզովք ու ցատում:

Նույնքան ահավոր էր իրենց աշխատավայրերում ու հյուրանոցներում փակված հայերի վիճակը: «Արյունահեղ սպանդանոցը Բաքվում» վերնագրով իր հուշերում Բաքվի քաղաքային վարչության ֆինանսական բաժնի նախկին աշխատակից Նիկոլայ Նաջարովը գրել է. «Կիրակի օրը,

¹ “Новое обозрение”, 10 февраля 1905 г.

փետրվարի 6-ին, ես, որպես ծառայող, գտնվում էի վարչութ-
թյունում: Առավոտյան ժամը 10-ի կողմերում հանկարծ
լավեցին կրակոցներ, և մի քանի րոպե հետո Նիկոլայան
փողոցում հայտնվեցին թաթարների զինված խմբեր: Բոլորի
ձեռքին փայլում էին ռևոլվերներ: ... ոչ ոքի, բացի հայերից,
ձեռք չէին տալիս: Մի ժամ հետո վարչությունում մնացել էին
փակված միայն հայերը և մեկ թուրք, որը, նման լինելով
հայի, վախենում էր փողոց դուրս գալ:

Քիչ հետո գալիս է քաղաքագլուխը: Մենք բոլորս չրջա-
պատեցինք նրան և աղիողորմ խնդրեցինք օգնություն, քանի
որ վախենում էինք հարձակումից: Նա սկզբում զարմացավ
և ասաց, որ այդ ամենը դատարկ բան է, որ ոչ ոք ձեզ ձեռք
չի տա, որ ինքն արդեն առավոտվանից անցնում է փողոց-
ներով, և ոչ ոք իրեն ձեռք չի տալիս: Վերջապես, մեր շատ
թախանձանքներից հետո նա խոստացավ մեր խնդրանքը
հաղորդել նախագահային: Մենք խնդրեցինք նաև տալ
չորս կազակներ՝ վարչության դռները պաշտպանելու հա-
մար: Քաղաքագլուխը հեռացավ, և մենք այլևս նրան չտե-
սանք: Դրանից հետո մենք նրան մի քանի անգամ դիմեցինք
հեռախոսով, բայց՝ զուր: Վերջապես հեռախոսավարուհին
կենտրոնից ասաց ինձ. «Դուք, ինչ է, չե՞ք տեսնում, որ քա-
ղաքագլուխը չի ուզում խոսել ձեզ հետ»: Որոչ ժամանակ
անց փողոցում հայտնվեցին կազակներ, մենք լուսամուտնե-
րից նրանց խնդրեցինք օգնություն գալ: Կազակները ներ-
քեից պատասխանեցին. «Մեզ հրամայված չէ կրակել, մեզ
թույլատրված է միայն հավաքել սպանվածներին»¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 129, թ. 2:

«Իսլամիե» անունով հյուրանոց մտած մարդասպանները ծառայողներից պահանջեցին ցույց տալ, թե որտեղ են ապրում հայերը: Մերժում ստանալով և չկարողանալով ձեռք գցել բանալիները՝ նրանք կոտրեցին դռները, խուժեցին սենյակները և սրի քաշեցին պատահած հայի: Խուզարկելով ամբողջ շենքը՝ նրանք որսում էին նկուղային հարկի մուժանկյուններում թաքնված դժբախտներին և տեղնուտեղը սրախողխող անում: Միայն մի քանիսին հաջողվեց թուչել պատուհաններից և ազատվել փախուստով¹:

Նույն բախտին արժանացյան փողոցներում խոնված՝ կոտորածից մազապուրծ և այդ հյուրանոցում ապաստանած հայերը: Ականատեսները վկայում էին. «Մեր աչքի տուջև թաթարները կոտորում էին բանից անտեղյակ հայերին, որոնք գնում էին իրենց սովորական աշխատավայրերը: Նրանցից մոտ 30 հոգի հասցրեց ապաստանել «Իսլամիե» հյուրանոցում, բայց գազանացած մարդասպանները նրանց հետևից ներխուժեցին շենքը և գլխովին սրի քաշեցին: Ազատվեց միայն չորս հոգի՝ հյուրանոցի թուրք տիրոջ ջանքերով»²:

Հայերին հանկարծակիի բերելով՝ թուրքերը կարողացան չառ արագ իրենց հակողության տակ առնել Շամախիական թաղը, որի բնակիչների 80-90 տոկոսը մուսուլմաններ էին, Արմյանակայա և Վորոնցովսկայա փողոցների մեծ մասը, Պարսպետից մինչև ծովափ ընկած հատվածը, Տելեֆոնայա փողոցը՝ Սև քաղաքի կողմից:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 129, թ. 3:

² Նույն տեղում, գ. 234, թ. 10:

Ջարդարարներին մեկը՝ նստակին պրիստով Սալիմխանովը, հեռախոսով հայտնեց ոստիկանապետին, թե հայ և ռուս բանվորները միավորվել են և պատրաստվում են ձեռնարկել ակտիվ գործողություններ: Ահա նրանց խոսակցություն բովանդակությունը, որը ժամանակին գրի է առել ռուս քաղաքացիներից մեկը.

«Բարև՛, թանկագինս, - ասում է Սալիմխանովը՝ անուն-հայրանունով դիմելով ոստիկանապետին: - Իմ ձիավորներն ինձ լուր են բերել, որ Բեյբաթում հավաքվում են հայ և ռուս բանվորները և ուզում են քաղաք գնալ: Մենք պետք է միջոցներ ձեռք առնենք:

- Մի՛ հավատացեք, դատարկ բան է: Ես հեծյալ պարեկներ եմ ուղարկել Բեյբաթ: Անհանգիստ են, բայց վախենալու կարիք չկա:

- Ձե՛՛, հավատացեք, ինչ որ ասում եմ՝ ճիշտ է: Նրանք հավաքվել են այնտեղ՝ հովիտում, մոտ 300-400 հոգի և արդեն չարժվում են դեպի քաղաք:

Ոստիկանապետը խատորեն ու չարությունամբ ասաց.

- Է, թո՛ղ փան: Մեր զինվորների վաշտն ու կազակների հարյուրական այնտեղ պատրաստ կանգնած են: Մենք նրանց բոլորին շանաստակ կանենք»¹:

Արդեն փետրվարի 6-ի երեկոյան անջատվել էին շատ հայերի և ռուսների հեռախոսները: Ահա թե ինչ է ասել քաղաքի ռեալական ուսումնարանի դասատուն. «Փետրվարի 6-ին հեռախոսիս ինչ-որ բան պատահեց: Որքան փորձեցի զանգահարել կենտրոնական կայան, ոչ մի կերպ չկարողա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 1, գ. 383, թ. 28:

ցա: Հետո իմացա, որ նման բան է պատահել շատերի, առանձնապես հայերի հեռախոսների հետ, որոնցով փորձում էին դիմել իշխանությունը»¹:

Ջարդի հենց առաջին օրը պարզ դարձավ, որ իշխանությունն բոլոր մարմինները՝ քաղաքացիական թե զինվորական, գործում են որոշակի ծրագրով և նպատակամղվածությամբ: Գործողությունների բոլոր թեղերը գտնվում էին նահանգապետի ձեռքում: Հայերի օգնության բոլոր խնդրանքներին նա նույն բանն էր կրկնում. «Ոչինչ անել չեմ կարող, գործ չկա»: Եվ դա այն դեպքում, երբ նախորդ ամիսների բանվորական ցույցերի ժամանակ քաղաքում եղած ուժերը բավական էին լինում մեկ-երկու ժամում ցրելու ցուցարարներին: Կոտորածի ժամանակ, սակայն, այդ ուժը «չքացել» էր:

Այդ քառսի մեջ, բռնությունների ու լացի այդ տարատարուսում, եթե չհաշվենք առանձին անհատների, չկային համախմբումներ, որոնք գեթ կարեկցանքի ձեռք մեկնեին հրեշային դավադրության զոհերին, անհոգ հանդիսատեսի դերում էին, բացառությամբ ուսանների մի մասի:

Համատարած այդ անտարբերությունն էր պատճառը, որ հայերի կողմից թուրքերին ուղղված խաղաղության հորդորները, հաշտության կոչերն ու խրատները մնում էին արհամարհված ու անպարզյուն²: Մարդկային տրամաբանությունը, խիղճն ու բարոյականությունն անհարիր էին գազազած խուժանի հանդուգն ու անպատիժ արյունոտ խրախճանքին:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 1, գ. 383, թ. 28:

² Տե՛ս Հայկ Ասատրեան, Հայաստան արիական նախադիրք Առաջավոր Ասիայում, Սոֆիա, 1942, էջ 66:

Թուրքերի տմարդի հարձակումը հանկարծակիի էր բերել քաղաքի հայկական համայնքի ղեկավարությունը, նաև՝ Հ. Յ. դաշնակցության Բաքվի կենտրոնական կոմիտեին:

Միքայել Վարանդյանը գրել է. «Աղետն այնքան անակնկալ էր, որ Հ. Յ. դաշնակցության կազմակերպությունը նույնպես չչմել էր եւ կորցրել գլուխը: Ուժերը ցիր ու ցան էին, կոմիտե տարրերու մեծագոյն մասը կը գտնվեր չրջակա վայրերուն մէջ՝ Սեւ քաղաք, Բալախանի եւ այլն: Նրանց կենտրոնացումը խիստ դժվարին էր, քանի որ ոստիկանությունը կտրել էր ճանապարհները, արգելում էր հայերի հոսանքը չրջաններից դէպի քաղաք, կամ եթէ թույլատրում էր, ապա զինաթմափ էր անում քաղաք եկողներին, մինչդէռ թուրք տարրը երթեւեկում էր ազատորէն եւ զինուած»¹:

Իհարկե, անակնկալն այնքան զարհուրելի ու այնքան կորստաբեր չէր լինի, եթէ հայերը նվազ հավատ տածեին թուրք դրացու բարեկամության հանդեպ:

Փետրվարի 6-ի երեկոյան դաշնակցության Բաքվի կենտրոնական կոմիտեն նահանգապետ Նալուչիձեին ուղարկեց հետևյալ սպառնագիրը.

«Պրն նահանգապետ.

Քաղաքում մի քանի ժամ շարունակ տեղի ունեցած արիւնայի դէպքերը մեզ ներշնչեցին մի կարծիք, որը մեզ յամար դառնում է յամոզմունք, որ թափուած ամբողջ արեւան պատճառը Դուք էք եւ Ձեզ ենթակա ոստիկանությունը: Հարկավոր չհամարելով ապացոյցներ բերել Ձեր յանցագործ

¹ Միքայել Վարանդեան, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, հատ. Բ, Թեհրան, 1981, էջ 45:

վարմունքի յամար, որը բազմաթիւ անմեղ մարդկանց կորստեան պատճառ եղաւ, հայ յեղ. դաշնակցութեան կենտրոնական կոմիտէն, նախքան իր վրա դրած սրբազան պատականութեան կատարմանը ձեռնարկելը, այն է՝ պաշտպան յանդիսանալ անմեղ զոհերին, ամբարշտ համարում յայտարարել Ձեզ, պրն. նահանգսպէտ, որ եթէ Ձեր ձեռքում եղած բոլոր միջոցներով արյունահեղութիւնը չէք դադարեցնի, այդ դէպքում դուք պատասխանատու էք Ձեր և Ձեր մեղսակիցների արիւնով:

Հ. Յ. Դ. Բաքվի կենտրոնական կոմիտէ»¹:

Հանցավորներին պատժելը վճռւած խնդիր էր կազմակերպութեան համար: Թուրքերի կողմից կատարվող նախճիւրի պահին էր, որ ծնունդ առաւ հայերի դիմադրութիւնը: Փետրվարի 6-ին հանկարծակիի եկած հայերը հաջորդ օրը՝ փետրվարի 7-ին, աստիճանաբար ուշքի էին գալիս: Հ. Յ. դաշնակցութեան կենտրոնական կոմիտեն որոշեց հակադարձել իր տրամադրութեան տակ եղած բոլոր միջոցներով:

Այդ ճակատագրական պահին անգնահատելի եղավ Հին հայդուկ, դաշնակցութեան նշանավոր ռազմական գործիչ Նիկոլ Դումանի (Նիկոլ Տեր-Հովհաննիսյան) վճռորոշ դերը:

Դուման... տառապալ ժողովրդի արիասիրտ ու անքնիւզ զավակներից մեկն է, որի կյանքը մի դուրսագնացութիւն է՝ լի մրրկահույզ դրվագներով: Միշտ անվկանդ ու անչեջ հավատով էր լցված դեպի ազգային հեղափոխութեան հաղթանակը, հեղափոխութիւն, որ նրա համար դարձել էր նվիրական պաշտամունք:

¹ Ա. Գյուլիսանդանեան, Հայ-թաթարական ընդհարումները, հատ. Ա, Փարիզ, 1933, էջ 14:

Երբ ջարդն սկսվեց, Դումանը գտնվում էր Բալախանիի նավթահանքերի շրջանում, ուր նա աշխատում էր որպես Արշակ Ղուկասյանի նավթահանքերի կառավարիչ: Աբրահամ Գյուլխանդանյանը հետախոսի մոտ է կանչում Դումանին և նրան հայտնում, որ թուրքերը քաղաքում սկսել են ջարդել հայերին, և որ քաղաքի իշխանությունները, որոնց ձեռքի տակ այդ ժամանակ 6000-ի հասնող ռուսական զորաբաժին կար, ոչ մի միջոց ձեռք չեն առնում արգելք հանդիսանալու արյունահեղությունը: Լուրն այնքան անսպասելի էր, որ Դումանը սկզբում կարծում է, թե Աբրահամը կատակ է անում և ուզում է իրեն մի կերպ քարշ տալ ժողովի:

Աբրահամի լուրջ պնդումներից հետո Դումանը շտապեց Բաքու հասնել հանքերը քաղաքի հետ կապող երկաթուղով, բայց պարզվեց, որ երկաթգիծը կտրված է թուրքերի կողմից: Ուստի նա լծում է ձիակառքը և, հետը վերցնելով մարտիկներից մեկին, թուրքական գյուղերի միջով իսկույն մեկնում է և, 20 կիլոմետր ճանապարհ կտրելով, փետրվարի 6-ի երեկոյան հասնում է քաղաք:

Տեղ հասնելուն պես Դումանը, առանց ժամանակ կորցնելու, հապշտապ ձեռնարկում է Բաքվի հայություն ինքնապաշտպանություն կազմակերպման գործը՝ Իսահակ Մելիքյանի «Ռեմբրանդտ» նկարչատունը, որը գտնվում էր Տորգովայա և Մարինսկայա փողոցների անկյունում, դարձնելով կենտրոնատեղի: Այդ պահին նա իր տրամադրություն տակ ընդամենը ուներ յոթ հոգուց բաղկացած զինված խումբ, բայց գիշերն իսկ կարողանում է կազմակերպել և ի մի բերել 60 կոպողների, որոնք պետք է առավոտյան պաշտպանեին հայկական թաղերը: Տղաների մեծ մասն առանց զենքի էր, մնացածների ձեռքին մի քանի ատրճառակներ էին՝ հիմնա-

կանոն «Բորխարդ» և «Սմիտ-Վեսեն» մականիշի:

Երկրորդ օր, փետրվարի 7 (20), երկուշաբթի:

Գիշերն անցավ համեմատաբար հանգիստ: Ոչ ոք չէր կարծում, թե դեպքերը կարող են վերսկսվել: Բայց գիշերույին խավարի մեջ ընկղմված սարսափների քաղաքը քնած չէր, ջարդարարները անգործ նստած չէին: Քաղաքի մի քանի չրջաններում անտեսանելի ձեռքեր մուսուլմանների տներին նշան էին անում՝ «Յա ալլահ» («Աստծո հետ»), իսկ ուսներին տների վրա «Ուրուս» («ոուս») մակագրություններով: Դա նշանակում էր, որ առանց նշանների տները հայերինն են և ենթակա են ոչնչացման¹:

Փետրվարի 7-ի առավոտյան Բաքուն կարծես սկսեց ապրել սովորական կյանքով: Մարդիկ շտապում էին աշխատանքի, բացվեցին խանութները, արհեստանոցներն ու կրպակները: Քաղաքը վերստացավ իր սովորական կերպարանքը:

Բայց առավոտյան ժամը 10-ից նորից վիճակը փոխվեց: Հայոց եկեղեցուն հարակից Պարապետ հրապարակից սկսվող և դեպի մուսուլմանական թաղ տանող հատվածում հանկարծ հայտնվեց հրացանը ձեռքին մի թուրք ձիավոր, որն սկսեց լսել ու ձախ կրակել և վարձով սրանալ դեպի մուսուլմանական թաղում գտնվող Ղուբի հրապարակը: Անմիջապես ամեն ինչ խառնվեց, ծայր առավ խուճապը:

Հրացանածգուլթյունն այս անգամ արդեն սկսվեց ոչ թե կենտրոնից, այլ քաղաքի այն մասերից, ուր գտնվում էին թուրքերի թաղերը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 136, թթ. 40-41:

Սարսափ ու տագնապ. վայրկենապես փակվեցին խանութներն ու արհեստանոցները, ամայացած փողոցները: Ով կարողացավ՝ իրեն տուն գցեց, ով չկարողացավ՝ մնաց խանութում, գրասենյակում, մի խոսքով, ուր որ գտնվում էր այդ րոպեին. ընտանիքի անդամները՝ միմյանցից բաժանված, միմյանց կացությունից անտեղյակ:

Ահա թե ինչ վկայություն են տվել այդ օրը Բազարնայա փողոցում տեղի ունեցած դեպքերի ականատեսներ Ա. Փարսաղանյանը, Բ. Քոչարյանը և Ս. Իսահակյանը. «Մենք տեսում էինք, թե ինչպես են ջարդում փողոցի երկու կողմերում եղած խանութները և թալանի տալիս: Ոստիկանությունը, ինչպես միշտ, անտուրբեր հանդիսատեսի դերում էր»¹:

Արյունարբու գայլերի ոհմակները, ատրճանակներով ու դաշույններով զինված, վխտում էին փողոցի մի ծայրից մյուսը՝ ավերացնելով անմեղ զոհերի թիվը: Ամբողջ փողոցի վրա թափված էին դիակներ: Ոստիկաններն ու կազակները կա՛մ թուրքերի հետ մասնակցում էին կողոպուտներին, կա՛մ հավաքում ու սայլերի մեջ էին նետում դիակները: Կազակներից մեկը, տեսնելով կողոպտած ապրանքներով սայլ քաշող թուրքին, տնտղում է նրա բեռը, ապա, փաղաքշանքով ուսին խփելով, ասում է. «Կեցցե՛ս, ապրե՛ս դու, գնա՛»։ մի ուրիշ կազակ թուրքից վերցնում է ատրճանակը և շուտում ուսուց հետո ժպտալով վերադարձնում նրան՝ չմոռանալով նաև գովասանքներ շտայել²:

Ահա փողոցում կրկին երևաց նահանգապետը՝ ոստիկանապետի ուղեկցությամբ և կազակներով չրջապատ-

¹ ՀԱՍ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 234, Թ. 10:

² Նույն տեղում, Թ. 11:

ված: Իջնելով կառքից՝ նա և ոստիկանապետը ձեռքով բարևում էին մոտեցող մարդասպաններին, ապա զրուցում նրանց հետ: Այդ պահին նրանց շուրջը հավաքվեց թուրքերի մի մեծ բազմություն. բոլորն էլ բացեիբաց կրում էին հրա-ցաններ ու դաշույններ: 10-15 րոպե անց նահանգապետը հեռացավ, նրա հետ միասին՝ բոլոր կազակներն ու զինվոր-ները¹:

Ջարդարարները նորից գործի անցան՝ հարձակվելով մարդկանց, տների, խանութների վրա²: Կեսօրից հետո նրանց հարձակումներն է՛լ ավելի սաստկացան: Հազարի հասնող թուրք ամբոխը Չեմբերեքենդից առաջանում է դեպի հայոց եկեղեցին՝ հայկական թաղեր խուժելու համար:

Այդ ժամանակ կենտրոնատեղի դարձած Մելիքյանի «Ռեմբրանդտ» լուսանկարչատանն էին գտնվում Դումանը և նրա յոթհոգանոց զինված խումբը, որի առավել նշանավոր դեմքերն էին դաշնակցության արի մարտիկներ Մարտիրոս Չարուխչյանը, Մկրտիչ Աղամալյանը, Հմայակ Ջանիդլադյանը և Ախալցխացի Մկոն, իսկ բակում խմբված էին ինք-նապաշտպանություն ընդունակ երիտասարդները՝ պատ-րաստ հրամանի:

Եվ ահա յոթ անձնուրաց հայորդիների այդ խումբը Դու-մանի գլխավորությամբ առաջինը նետվեց Չեմբերեքենդից խուժող թուրք ամբոխին ընդառաջ՝ փրկելու համար ազգա-կիցների կյանքն ու պատիվը: Լուսանկարչատանը գտնվող Աբրահամ Գյուլխանդանյանը և Հ. Յ. Դ. Բաքվի կազմակեր-պություն կենտրոնական դեմք Լևոն Թադևոսյանը (Պա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 136, թ. 13:

² Նույն տեղում, գ. 234, թթ. 10-11:

պաշա) փորձում են արգելք լինել այդ գերհանդուգն քայլին և Դումանին խնդրում են ընդառաջ չգնալ կատաղած ամբոխին, չվտանգել իր ու խմբի անդամների կյանքը, բայց ստանում են կտրուկ մերժում: Դումանը գիտեր անելիքը:

Իր փոքրիկ «Սմիտ-Վեսեն» ատրճախակով Դումանի խմբին միացած Վահան Մինախորյանը հետապնդում այսպես է նկարագրել Նիկոլի կերպարը. նա «նոյն խմորն էր, որից ստեղծվել էին Մադաթեանները, Լազարեանները, Լորիս Մելիքովները, տարբեր էին միայն ժամանակներն ու պայմանները: Հայ իրականութեան մէջ նրան վիճակված էր նոյն բախտը՝ ինչ յարիւրավոր խմբապետերի: ... Նա ամէն գործի մէջ իր նախամտածված ծրագիրն ուներ, որ գործադրութեան էր դնում բոլոր այլ միջոցները սպառելուց յետո: Եթէ մի բան կարող էր այլ կէրպ լինել, քան կարծում էր ինքը՝ փորձում էր: Այստեղից՝ նրա անվերապահ, բնական դեմոկրատիզմը, սուր ու յարված ուշադրութիւնը դէպի շրջապատը, մարդիկ, կարծիքները: Միաժամանակ նա չէր պատկանում այնպիսիների շարքին, որոնք ձգտում էն դեմոկրատիզմի միջոցով պատասխանատվութիւնը բաժանել: Ո՛չ: Վճռական պահին ինքն էր ճշտում ամէն բան և միայն ինքն էր պատասխանատուն: Բայց նրա վճռականութիւնն անվարան չէր: Մի ամբողջ օր նա տատանումների մէջ էր՝ առաջին գնդակն արձակելու հրահանգ տալուց առաջ: Ընդհարումներից խուսափելու բոլոր յոյսերը չէին մարել դեռ: Բայց երբ անխուսափելի դարձավ այդ, նա հետապնդեց տրված հրահանգի ամենադաժան գործադրութեանը»¹:

¹ «Հայրենիք», № 7 /270, Հոլիս, 1948, էջ 22:

Եվ Դոմանը նույն կերպ վարվեց այս անգամ ևս, այս վճռական ընդհանրություն, երբ թուրք ամբողջը հոխորտալով առաջ էր գալիս: Վ. Մինախորյանն ընթերցողներին է հանձնել պահի պատկերը.

«Հանկարծ լուսանկարչատնից դուրս եկավ ջղուտ, ոսկրոտ, բարձրահասակ Նիկոլը:

–Ո՞վ կա այստեղ ... Մուկուչ*, Մարտիրոս**, Համո***, Մկո****, դուրս ելէ՛ք և ուր որ թուրք, թաթար տեսնէք, խփեցէ՛ք, անխնա կոտորեցէ՛ք»¹:

Կատարելով հրամանը՝ խումբը հավաքվեց: Խմբին միացան նաև ատրճանակներ ունեցող երիտասարդներ: Մարտիկները Մկրտիչ Աղամալյանի գլխավորությամբ հագվել էին դուրս ելել փողոց, երբ դիմացի թուրքական բարձրագիւղ չուկայից մի մեծ խումբ թուրքեր կրակ բացեցին նրանց ուղղությամբ, ապա հարայհրոցով վազելով՝ բռնեցին Վորոնցովսկայա փողոցի վերնամասը: Սկսվեց կռիվը, որի ընթացքում թուրքերը հասան հայաչափ չըջանի կենտրոն և բռնեցին Արմյանսկայա զուգահեռ փողոցի անկյունը, եկեղեցու մոտ: Անհնարին եղավ այդտեղ երկար դիմադրելը, քանի որ հակառակորդը զինված էր հրացաններով և հեռվից էր կարողանում կրակել ատրճանակներով զինված հայերի դիրքերի վրա: Պարզ էր, որ հայ մարտիկների համար կռիվը կարող էր արդյունավետ լինել միայն մոտ տարածություն

* Մկրտիչ Աղամալյան:

** Մարտիրոս Չարուխչյան:

*** Հմայակ Զանփուլադյան

**** Ախալցխացի Մկո:

¹ «Հայրենիք», № 7 (270/, հուլիս, 1948, էջ 18:

դեպքում: Նրանք ստիպված եղան նահանջելու դեպի Տատարական փողոցի վերջնամասը, իսկ թուրքերը գրավեցին նրանց դիրքերը: Սկսվեց մի կատաղի կռիվ եկեղեցու թիկունքի կարճ փողոցի անկյունից անկյուն: Հայ մարտիկների դիրքերի պաշտպանությունը գնալով թուլանում էր:

Ճիշտ այդ պահին էր, որ հանկարծ տղաների մոտ հայտնվեց Նիկոլ Դումանը: Կրկին խոսքը տանք այդ կռիվ մասնակից Վահան Մինասխորյանին. «... Յանդարտ, բանիմաց, չըջայաց Նիկոլը վայրկեանի մէջ պարզել էր իր անեկիքը: Մոկուչին, Համոյին ձեռքով ցույց տալով Տատարական փողոցի մուտքը, նա հրամայեց.

– Երբ ձայն տամ, բռնեցէք այդ փողոցի անկիւնը. մնացածներդ յետ քաշվեցէք»¹:

Նույն վայրկյանին Նիկոլը, աստճանակը ձեռքին, պոկվեց տեղից և, վազելով առաջ, իր բարձր հասակով մեկ կանգնեց փողոցի մեջտեղում՝ հենց թուրքերի դեմ դիմաց, և սկսեց կրակ տեղալ նրանց վրա:

Չդիմանալով անսպասելի հանդուգն արարքին՝ թուրքերը խուճապահար դուրս ցատկեցին դիրքերից և փախան: «Նիկոլը հետապնդում էր, մենք ձագերի պես նրա հետևից վազում էինք»², – վերհիշել է Վ. Մինասխորյանը: Նրան հետևեցին մարտիկները և սկսեցին հալածել թշնամուն, որը, մի քանի դիսկ թողնելով, չքացավ աչքից:

Հայ մարտիկների մեկ-երկու ժամ տևած խիզախ գործողությունների շնորհիվ կեսօրին մոտ թուրք խուժանը սանձ-

¹ «Հայրենիք», № 7 (270/, հուլիս, 1948, էջ 20:

² Նույն տեղում:

վեց: Քաղաքի կենտրոնը գրավված էր, և հայկական տուրքեր թաղամասերի միջև կապը՝ վերականգնված:

Մի բուռ քաջերի անվեհեր դիմադրությունը, ապա և չեչտակի գրոհը չչմեցրել էին իրենց անգթությունների համար մինչ այդ բոլորովին անպատիժ մնացած ջարդարարներին: Մյուս կողմից՝ անմիջապես բարձրացավ հայերի դիմադրական ոգին: Նրանց հույս էր ներշնչել իրենց պաշտպանությունն դուրս եկած վրիժառուն: Նրանք արդեն մտածում էին, որ եթե իրենք կազմակերպվեն, ապա ամենուրեք կարող են փակել մարդսպանների ճանապարհը: Այդ հոգեփոխությունը սկիզբն էր այն ուժգին հակադարձություն, որ հայերը տալու էին հետագա օրերին:

Տեղեկանալով Դումանի փոքրածիվ խմբի գործողությունն մասին՝ քաղաքի տուրքեր տեղերում առաջացյալ ինքնապաշտպանական ջոկատներ, որոնց ղեկավարությունը ստանձնեց Հ. Յ. դաշնակցության Բաքվի կենտրոնական կոմիտեն: Ջոկատների մեջ մտան նաև այդ օրերին Բաքվում գտնվող արևմտահայ հայտնի հայդուկներ Մոկացի Գրիգորը և Առյուծ Ավագը, որոնք քաջարար կռվեցին Բաքվի առաջին ընդհարումների օրերին, որից հետո անցյալն զավառներ:

Անդրադառնալով Բաքվի ընդհարումների օրերին Նիկոլ Դումանի կատարած գործի նշանակությունը՝ Ա. Գյուլխանդանյանը գրել է. «Կարելի է առանց վարանումի ասել, որ եթե փետրվարի օրերին Դումանը չերեւար Բաքվի մէջ, Բաքվի ինքնապաշտպանութեան գործը կամ չէր յաջողվի, կամ կստանար պատահական բնոյթ, եւ, յավանօրեն, Բաքվի հայութիւնը սոսկալիորեն կտուժեր՝ առանց կարողանալու հակառակորդին տալ արժանի պատասխանը:

Շնորհիւ Դումանի սուր գիտակցությունն եւ վճռական

կեցւածքի, մեր մարտիկները, որոնք մինչ այդ անվճռական դիմադրութեան մէջ էին, և ի՞նչ գիտէ, թէ ինչպէս պիտի փրկէին իրենց կյանքը թաթար խուժանից, Դումանի մի հրամանը ստանալուն պէս դուրս եկան տասանողական հօգեկան վիճակից եւ բոլորովին կերպարանափոխուած՝ հերոսների պէս դիմադրել սկսեցին իրենցից տասնապատիկ ավելի ուժերին»¹:

Բայց, ի տարբերություն հանդուգն հայ քաջերի, հայ բուրժուաքաղքենիական դասը շարունակում էր մնալ հօգեկան խաթար վիճակում՝ հույսը կապելով աստծո ողորմածությանը:

Արդեն փետրվարի 7-ի կեսօրին 300-ի չափ երիտասարդներ կռվի պատրաստ ներկայացել էին Նիկոլին: Նրանց մի մասը զինված էր տարբեր տեսակի, հիմնականում որսորդական հրացաններով, իսկ մնացածները եկել էին առանց հրազենի՝ զինված միայն դաշույններով: Նրանք հույս ունեին զենք ստանալ դաշնակցության կենտրոնից, բայց այնտեղ էլ զենք չգտնվեց: Բանից պարզվեց, որ Բաքվի հայությունը, փաստորեն, անզեն էր:

Հայերն անհոգաբար աննպատակահարմար էին համարել զենք ձեռք բերելու համար դրամ ծախսել:

Տեսնելով այդ տագնապալի վիճակը՝ հայերից ոմանք իրենց մոտ եղած հրացաններն ու ատրճանակները հրապարակ բերեցին և հանձնեցին կռվի պատրաստ երիտասարդներին: Դրան գումարվեց Բաքվի գինվորական կայսզորում ծառայող հայ զինվորների կողմից մեծ դժվարութեամբ պե-

¹ Ա. Գյուլիանդանեան, Հայ-թաթարական ընդհարումները, հատ. Ա, էջ 62:

տական պահեստներից հանված և Նիկոլ Դումանի տնօրինությանը հանձնած սահմանափակ թվով զենքն ու զինամթերքը: Մեյիքյանի լուսանկարչատան սենյակներից մեկը վերածվեց դաշնակցության զինանոցի: Բայց պահանջի համեմատ՝ բերածը չնչին էր, ուստի հայ մարտիկները հրահանգ ստացան երբեք նախահարձակ չլինել, խնայել ու կրկին խնայել փամփուլտները:

Ժամը 4-ի մոտերքը հայոց եկեղեցու դիմացի Պարապետի հրապարակ եկավ մի զինվորական վաչտ: Հայերը կարծեցին, թե իշխանությունները վերջապես զենքի են դիմում և ուզում են պաշտպանության տակ լսոնել իրենց: Բայց շուտով պարզվեց, որ վաչտը մտադիր չէ օգնության ձեռք մեկնելու: Ավելին, ինչպես հետո պարզվեց, նրա խնդիրն էր կաշկանդել հայ պաշտպանների գործողությունները:

Այդ տեսնելով՝ թուրքերը, որոնք հայ զինվորներից ջարդ կրելուց հետո վախենում էին դուրս գալ իրենց թաղամասերից, այժմ սիրտ առան և համարձակ դարձան: Զորքի ներկայությամբ նրանք սկսեցին ջարդել Յիցխանովսկայա, Կոլյուբիակինսկայա և Բազարնայա փողոցների վրա գտնվող հայերին պատկանող մանուֆակտուրային և պարենի խանութները ու թալանի տվեցին դրանք: Մի քանի տասնյակ քայլ հեռու գտնվող ուսու զինվորները անտարբեր դիտում էին այդ ամենը: Ավելին, շուտով թալանող թուրքերին միացան ուսու կանայք և քաղաքապահ ոստիկաններ¹: Որոշ տեղերում հարբելով պահեստներից և խանութներից թալանած խմիչքներով՝ զինվորները և ոստիկաններն իրենք էլ էին

¹ Տե՛ս Ա. Գյուլխանդանան, Հայ-թաթարական ընդհարումները, Հատ. Ա, էջ 28:

մասնակցում կողոպուտին¹: Քաղաքապահ ոստիկանները կողոպտում էին հայերի դիակները, հագնում սպանվածների ճտքակոշիկները:

Թալանը երկար էր շարունակվելու, եթե չհայտնվեին մի խումբ հայ մարտիկներ, որոնք հրացաններից ու ատրճառակներից կողոպտիչների վրա կրակ բացեցին. թուրքերից մի քանիսն ընկան, մյուսները փախուստի դիմեցին:

Ոստիկանությունն ու զորքերը, որ մինչ այդ անտարբեր դիտում էին թալանը, այժմ, երբ տեսան հայ պաշտպանների աճող դիմադրությունը, սկսեցին հրացանազարկի բռնել նրանց: Հայը մինչ այդ մոռացել էր, որ հայերի և թուրքերի միջև ընդհարումների ժամանակ ոուս զորքը հիմնականում բռնել է վերջիններիս կողմը: Լրիվ պարզվեց այն «սրտառուչ» համերաշխությունը, որ կար ոուս զորքի, ոստիկանություն և թուրք խուժանի միջև: Այս կացությունը չափազանց վհատեցուցիչ պիտի լիներ, եթե վճռականությունն ու համարձակությունը պակասեին հայորդիներին:

Հայ զինյալները դիմեցին Բաքվի հայերի «պաշտոնական ներկայացուցիչ», Շամախու թեմի առաջնորդ Անանիա եպիսկոպոսին, որպեսզի նա հետախոսով կապվի նահանգապետ Նսկաչիձեի հետ և պահանջի, որ իշխանությունները քաղաքը պաշտպանեն ոճրագործներից, իսկ եթե այդ բանն անել չեն կարող, ապա զորքն ու ոստիկանությունը դուրս բերեն Բաքվից, որպեսզի հայերն իրենք կազմակերպեն իրենց պաշտպանությունը:

Կամազուրկ և վախկոտ եպիսկոպոսը հրաժարվեց նույ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 129, թ. 2:

նիսկ մոտենալ հեռախոսին, բայց զենքի ճնշման տակ, այնուամենայնիվ, հեռախոսեց: Նահանգապետը հավաստիացրեց, որ ոստիկանապետ Դիմինսկին իր ջոկատներով չըջում է քաղաքում, և շուտով վերջ կտրվեն անկարգություններին: Ասաց նաև, որ ոստիկանապետը անպայման այցի կգա սրբազանին, և որ ինքը՝ ոստիկանապետը, պատրաստ է կատարելու եպիսկոպոսի «բոլոր կարգադրությունները»: Հայտնեց նաև, որ հեռագրել է Թիֆլիս, որպեսզի այնտեղից օգնական զորք հասցնեն Բաքու:

Նակաչիձեն ստորաբար խաբում էր: Քաղաքում բավարար թվով զորք կար, որը կարող էր անմիջապես ջարդերի առաջն առնել, բայց, ինչ խոսք, դա նրա ծրագրերի մեջ չէր մտնում:

Շուտով, իսկապես որ, ոստիկանապետը եկավ, կեղծ հարգանքով մոտեցավ սրբազանին, համբուրեց նրա յաջր և ախպիսի տեաք ընդունեց, թե պատրաստ է ծառայելու նրան: Սրբազանը փորձեց ակնարկել, թե թուրքերը զինված են, բայց ոստիկանապետը շատ քաղաքավարի ընդհատեց նրան և սկսեց պատմել, թե ինքը ահա մի քանի ժամ է, ինչ չըջում է քաղաքում, եղել է բոլոր թաղամասերում, բայց ոչ մի տեղ չի հանդիպել դոնե մեկ զինված թուրքի, ընդհակառակը՝ միայն հայերն են զինված, ուստի ինքը կարգադրել է նրանց զինաթափ անել:

Երկուշաբթի ամբողջ օրը՝ փետրվարի 7-ին, կռիվը շարունակվեց անդադար: Հատկապես ուժեղ մարտ տեղի ունեցավ Վեիկոկնյաժսկայա փողոցում: Այդտեղ էր գտնվում Պետրոսյանի զինվաճառատունը, որ թուրքերը ձգտում էին գրավել, բայց դա նրանց չհաջողվեց: Երեկոյան կողմ փողոցը, ամբողջ երկայնքով մինչև ծովափ, անցավ հայերի հսկո-

ղուծյան տակ: Գիշերվա ընթացքում վաճառատան ոչ մեծ թվով զենքերը և ռազմամթերքը փոխադրվեցին և դրվեցին ինքնապաշտպանություն մարմնի տրամադրություն տակ:

Այդ նույն օրվա երեկոյան Մարտականի այգու դիմաց գտնվող Գյանջեցյանի տանը կազմակերպվեց զենք պատ-
րաստելու և նորոգելու արհեստանոց, որի աշխատանքը դե-
կավարում էր Գասպար Տեր-Մկրտչյանը: Ծառայած լինելով
բանակում և հմուտ լինելով զինագործություն մեջ՝ Գաս-
պարն այդ օրերին անզնահատեղի դեր խաղաց ինքնապաշտ-
պանություն գործում:

Առաջնային էր մնում թուրքական Շամախիեկա թաղում
գտնվող Սիմոն Սիմոնյանի բնակարանում պահեստավորված
զենքի տեղափոխման խնդիրը, որի լուծմանն առաջինը ձեռ-
նարկեց հենց ինքը՝ դաշնակցության զենքի պահեստապե-
տը: Գիշերը վրա հասնելուն պես Ս. Սիմոնյանը, իր հետ
վերցնելով Ախալցխացի Մկոյին, Պզտիկ Յապոնին և ռուսա-
կան բանակի մի հայ զինվորի, որը, դեպքերի առաջին իսկ
ժամերին զորանոցից փախչելով, իրեն տրամադրել էր «ազ-
գին», սուզվեց գիշերային մթություն մեջ: Մելիքյանի լուսա-
նկարչատանը գտնվող ինքնապաշտպանություն ղեկավար-
ները մեծ անհամբերությամբ սպասում էին Սիմոնյանի և
նրա խմբի վերադարձին: Չէ՞ որ ձեռնարկն արտակարգ
վտանգավոր էր. մինչ տեղ հասնելն անհրաժեշտ էր կենտ-
րոնից աննկատ անցնել ահազին տարածություն, թափան-
ցել զուտ թուրքերով բնակեցված թաղերը՝ ամեն վայրկյան
պատրաստ ենթարկվելու բախտորոշ անակնկալների: Բա-
րեբախտաբար ամեն ինչ բարեհաջող անցավ, և խումբը
կեսգիշերին տեղ հասցրեց պահեստից հանած 9 հրացան,
նույնքան տասնոցներ, բավական փամփուշտ:

Գիշերը Նիկոլյանակայա փողոցի մյուս ծայրում, որից այն կողմ թուրքական թաղերն էին, լավում էին հայերի օգնություն աղաղակներ: Նրանք հետ էին մղել թուրքերի մի խոշոր խմբի հարձակումը, բայց երկրորդ հարձակման առաջն առնելու համար այլևս զինամթերք չունեին: Թուրք զինված ամբոխի դիրքերով անցնելով՝ լուսանկարչատուն էր հասել Շազիզանյան ազգանունով մի օրիորդ՝ այդ վտանգված չրջանի համար խնդրելու զենք, փամփուշտ և կոպողներ: Նա տեղ էր հասել հենց այն պահին, երբ Ս. Սիմոնյանի խումբը նոր էր ժամանել: Իր հետ առնելով ինչ կարող էր՝ անվահեր աղջիկը շտապ վերադառնում է դիրքերը՝ յուրայինների մոտ:

Կազմակերպված դիմադրական ուժի ստեղծումից բացի՝ Հ. Յ. Դ. Բաքվի կոմիտեն ձեռնարկեց արյունալի ընդհարումները դադարեցնելու նաև ուրիշ միջոցներ: Մասնավորապես որոշվեց բոլոր հանքերում ու գործարաններում շտապ հրավիրել թուղցիկ ժողովներ և բազմազգ կոլեկտիվներին հանգստություն կոչել, ինչպես նաև մերկացնել իշխանությունների ստոր դերը քաղաքում ծայր առած ազգամիջյան կռվում: Դաշնակցականների այդ նախաձեռնությունն անմիջապես արձագանքեցին մյուս հեղափոխական կուսակցությունների տեղական կազմակերպությունները՝ ՌՄԴԿ Բաքվի կոմիտեն, էսէռների և հնչակյանների ղեկավար մարմինները:

Երրորդ օր, փետրվարի 8 (21), երեքչաբթի:

Ընդհարումների երկրորդ, լույս երրորդ օրվա գիշերը հայերից ոչ ոք չքնեց. բոլորի նյարդերը ծայրաստիճան լարված էին:

Լուսաբացին թե՛ թուրքերը և թե՛ հայերը ոտքի վրա էին՝ պատրաստ կռվի:

Եթե ընդհարումների առաջին երկու օրերին իշխանութ-
ւոյնները թուրքերին զինում էին գաղտնի, ապա փետրվա-
րի 8-ից արդեն գործում էին բացեիբաց: Ոստիկանութունն
ու նրա գործակալները մուսուլմաններին զենք ու փամփուշտ
էին բաժանում ուղղակի փողոցներում:

Զինված մուսուլմանների թիվը գնալով արագորեն ավե-
լանում էր: Հայերը միմյանց հարց էին տալիս. «Որտեղի՞ց է
նրանց այդքան զենք»:

Մյուս կողմից՝ ոստիկանները, որոնք վաղ առավոտից
չրջում էին փողոցներում, իսկ երեկոյան նրանց միանում էին
կազակները, հանդիպելով հայերի և ռուսների, նրանց խու-
զարկում էին և եթե որևէ մեկի մոտ գտնում էին զենք, ան-
միջապես խլում էին: Ոստիկանութունը, կազակները և զին-
վորները խուզարկութուններ սկսեցին նաև հայերի տնե-
րում:

Ի պատասխան ոստիկանութւան և զորքի հակահայ գոր-
ծողութւոյնների՝ Հ. Յ. դաշնակցութւան Բաքվի կոմիտեն իր
զինյալներին իջեցրեց կարգադրութւոյն՝ զինաթափութւան
ամենափոքր իսկ փորձի դեպքում դիմադրել: Զենքը իշխա-
նութւոյններին հանձնելը համարվեց ծանր հանցագործու-
թյուն, որի հետևանքը խիստ պատիժը պիտի լիներ: Կար-
գադրութւոյնը բարեբար ազդեցութւոյն ունեցավ: «Մեր
մարտիկները, - գրել է Ա. Գյուլիսանդանեանը, - որ մինչ այդ
չգիտէին, թէ ինչպէս վարվեն խուզարկութեան պարագա-
յին, այժմ ազատ էին զգում եւ, իրոք, դիմադրութիւն էին ցոյց
տալիս թէ՛ ոստիկաններին եւ թէ՛ զորքին, երբ այդպիսի
անակնկալի էին յանդիպում: Բայց դրա հետ միասին մեր
մարտիկներին հրահանգվեցաւ, որ նրանք ամէն կէրպ խու-
սափէն միջադէպերից եւ բախումներից ռուս զինուորների

կամ ոստիկանների հետ: Բարեբախտաբար մեր ընկերների մի քանի անգամ ցոյց տուած դիմադրութիւնից հետո զորքը կամ ոստիկանները այնքան էլ հեշտութեամբ չէին համար-
ձակվում խուզարկել մերոնց»¹:

Միաժամանակ հայտնի դարձաւ, որ նահանգապետը ոստիկանությանը խիստ հրաման է իջեցրել՝ կոնկրետ իրա-
դրությունից ելնելով, հարկ եղած դեպքում կրակ բացել հայ
բնակիչների դեմ, եթե նրանք փորձեն նախահարձակ լինել
թուրքական թաղերի վրա: Եվ դա այն դեպքում, երբ ոստի-
կանությունը ոչ միայն թուրքերին չէր արգելում սպանել ու
թաւանել, այլև նույնիսկ չէր փորձում գոնե մտրակներով
ցրել հակահայկական հրոսակախմբերը, չէր ձերբակալում
մարդասպաններին, չէր խլում կողոպտված ունեցվածքը:
Ավելին, կազակների կողմից մուսուլմաններից խլված բեր-
դանկանները վերադարձվեցին: Կազակները և ոստիկանները
հանգիստ քայլում էին կամ ձիերով շրջում արյունոտված
փողոցներով՝ գազանացած կողոպտիչների ու մարդասպան-
ների խմբերի մեջ՝ լկտիաբար հրաժարվելով օգնել իրենցից
փրկութուն աղերսող զոհերին, արգելում էին հանգցնել
հրդեհները և փրկել կրօնների մեջ մեռնողներին²: Ավելին,
հաճախ իրենք էին խրախուսում սպանությունները: Երբ
ուռւ քաղաքացիները զինվորներին, սպաներին և քաղաքա-
պահ ոստիկաններին հանդիմանում էին, թե ինչու չեն
միջամտում դեպքերին, սրանք անկեղծորեն պատասխանում

¹ Ա. Գյուլիանդանեան, Հայ-թաթարական ընդհարումները, հատ. Ա,
էջ 40:

² *SL*՝и Революция и Р. К. П. (6) в материалах и документах. (Хрестоматия),
том третий, 1905 год, М.-Л., 1926, էջ 432:

էին, որ իրենց միջամտելու հրաման չի տրված:

Դեռ այն ժամանակ բոլորի համար պարզ էր, որ մեկերկու վաչտ բավական կլինեիր, որ հենց ամենասկզբից կանխվեր ջարդը: Զենքը գործի դնելու զինվորների ամենաօրինակն փորձի դեպքում իսկ վայրագությունն անող մուսուլմանները փախուստի էին դիմում: Մի տեղ հաջողվեց համոզել զինվորներին ցրել ամբոխը: Թուրքերը, սպանելով մի քանի հայերի, ծանակում էին դիակները: Ոչ հետու կանգնած մոտ 20 զինվորներ մուսուլմանն ու անտարբեր նայում էին այդ սարսափազդու տեսարանին: Բաքվեցի ուսաններից մեկը մոտ է վազում նրանց և վրդաված հանդիմանում.

– Ի՞նչ եք նայում, ինչպե՞ս չեք ամաչում, որ օրը ցերեկով թույլ եք տալիս մարդկանց սպանել:

– Մենք ի՞նչ կարող ենք անել: Մեզ հրամայված չէ միջամտել, – չփոթված ասացին զինվորները:

– Ամաչե՛ք, եղբայրնե՛ր: Եթե ձեր պետերը գազաններ են, գոնե դուք մարդ եղեք: Դե գոնե օգ կրակեք: Շո՛ւտ:

Զինվորները չփոթված իրար նայեցին:

– Կպատժեն լախը, – երկյուղած ասացին նրանք:

– Ոչինչ չի լինի, եղբայրնե՛ր: Երաշխավորում եմ դրա համար:

Զինվորները երկու համազարկ տվեցին օդ: Բոլորը վայրկենապես չքացան: Բայց հետո զինվորները վախվորած ասացին, որ հիմա իրենց, գտնելով դատարկ պարկուճները, դատի կտան¹:

Զինվորները կոպտորեն հրաժարվում էին ուղեկցել հա-

¹ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՖԻԼՄԱՆԻՍՏԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 129, թ. 4:

յերին, իսկ երբեմն՝ նաև ուսաներին, որոնք ցանկանում էին դուրս գալ չրջապատված տներից ու թաղամասերից: Նրանք հայտարարում էին, որ իրենց արգելված է հայերին ուղեկցել:

Խատիսովի՝ Բիբի-Հեյրաթում գտնվող գործարանի մի բանվոր պատմում էր, թե ինչպես կազակները, իբր ուղեկցելով հայերին, նրանց բերել են մարդասպան հրոսակախմբերի մոտ և լքել. վերջիններս անմիջապես հոշոտել էին դժբախտներին¹:

Ա. Գյուլխանդանյանը գրում է, որ թուրքերի հանդգնությունը հասել էր այնտեղ, որ ոստիկանների և շատ անգամ գործի ու կազակների ներկայությամբ նրանք անվրդով քարյուղ էին լցնում հայերի տների՝ փողոցի կողմի դռների ու պատուհանների վրա, կրակի տալիս և հանգիստ դիտում, թե ինչպես են սկսում այրվել տները: Եթե տների մեջ պատըսպարվածները քաջություն էին ունենում դիմադրելով փրկվել կրակից, թուրքերը հրացանի համազարկերով նրանց ստիպում էին հեռանալ պատուհաններից: Նրանք կրակում էին այնքան ժամանակ, մինչև որ ներսից դիմադրությունը դադարում էր, և տունը այրվում էր ամբողջապես: Տների մեջ այրվողների խելահեղ կանչերը, մեռնողների վերջին հեծկտանքը բնավ չէին ազդում կազակների և մանավանդ չրջապատող թուրք խուժանի վրա, որոնք զվարճությունը և զգվելի ու անամոթ սրախոտություններով էին արձագանքում մեռնողների կանչերին²:

Բաքվում ամենքը սովոր էին կարծելու, թե հարստու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 128, թ. 9:

² Ա. Գյուլխանդանյան, Հայ-թուրքական ընդհարումները, հատ. Ա, էջ 41:

Թշուճը ամենագոր է, ամենակարող, դրանով կարելի է ապարել ոչ միայն հանգիստ, այլև ապահով: Բայց արհավիրքը չէր խնայում նաև հարուստներին:

Երեքչաբթի կեսօրին թուրքերը հրդեհեցին հայ մեծահարուստ Ասլանովի մեծ ու չքեղ ապարանքը: Բնակիչներին նախօրոք հաջողվել էր դուրս պրծնել տնից, որը խուժանի կողմից թալանի ենթարկվելուց հետո մատնվեց կրակի: Տեսարանը սահմոկեցուցիչ էր. անհաշիվ թուրքեր դառնում էին դես ու դեն, ցատկոտում հրդեհի շուրջը, մուշտակների մեջ պարուրված՝ քաջքշում կապոցներ, զանազան իրեր: Աղմուկը խառնվել էր հրդեհի ճարճատուճներին:

Նույն օրը հրդեհվեց Ցերկովնայա փողոցի № 93 տունը, որը մեծահարուստ Բաբաջանովին էր պատկանում: Տունը նախապես չրջապատվեց, սկսվեց կատաղի գնդակոծություն: Տան մեջ պաշարվածները երրորդ հարկի պատուհաններից նույնպես կրակում էին, բայց նրանց գնդակները վնաս չէին պատճառում թուրքերին, քանի որ չէին կարողանում գլուխները բարձրացնել և նշան բռնել: Ի վերջո թուրքերը կրակի մատնեցին տունը՝ բնակիչներով հանդերձ¹:

Ահա թե ինչ է պատմում այդ տան հրդեհի մասին Իսկանատեաը. «Երեկոյան ժամը 9-ին, երբ ամեն ինչ այրված էր բացի ներքնահարկից, թուրքերը ներս են մտնում և արկղերի մեջ գտնում 9 թաքնված հայ: Ես չեմ կարող նկարագրել այն սարսափը, որ երևում էր այդ դժբախտների դեմքին: Նրանց մեկ-մեկ դուրս էին բերում և ամենքի աչքի առաջ կոտորում... Երբ գնդակով ծակեցին նրանցից մեկի գլուխը, արյան

¹ «Մշակ», № 25, 17 փետրվարի 1905 թ.:

գորեղ չիթը ողողեց գետինը: Երևաց մութ մարդկային պատկեր, որը, բարձրացնելով վերարկուի փեշերը և նրանով ծածկելով գլուխը, գալիս էր այրվող տան բակից: Պառավ մայրը տեսնելով նրան՝ ճչաց ու ընկավ: Նա ճանաչեց, որ մոտեցողը որդին է: Այս դժբախտը չէր կարողացել մնալ այրվող տան գաղտնի անկյունում և ողջ-ողջ չայրվելու համար վճռել էր դուրս գալ՝ հույս դնելով պաշարողների գլխասրտության վրա... Բայց ամբոխը, ուրախանալով, որ մի նոր զոհ է գտել, վրա պրծավ և մի ակնթարթում կտոր-կտոր արեց նրան: Դժբախտ մայրը, որի վրա ոչ ոք ուշադրություն չէր դարձնում, ընկավ ծխացող գերանների մոտ և ուշաթափվեց: Կրակը դանդաղ մոտեցավ նրան, և հագուստը սկսեց այրվել: Ուշքի չգալով՝ նա այրվեց գազազած ամբոխի աչքի առաջ»¹:

Միայն ուշ երեկոյան մարտիկները լուր ստացան, որ այրվում է Բաբաջանովի տունը: Եվ երբ տեղ հասան, արդեն ամեն ինչ վերջացած էր: Նրանք ականատես եղան, թե ինչպես թուրք ամբոխը չրջապատել էր մխացող տունը և հրճվում էր իր «սխրագործություն» վրա:

Հրդեհի բոցերում էին նաև հարևան տները՝ չրջապատված գազազած խուժանով, որը պատրաստ ապաստում էր հոչոտելու կրակներից դուրս պրծնող դժբախտներին: Բազմաթիվ ընտանիքներ, հավաքված մի տան կտուրի վրա, բռնապես առ բռնապես սպասում էին սոսկալի վախճանի:

Հայ մարտիկները արագորեն դիմեցին դեպի վառվող տները և մոսինի հարվածներով տապալեցին մի քանի թուր-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 1, գ. 383, թ. 34:

քի: Տեսնելով այդ՝ ամբոխը սարսափահար փախուստի դիմեց: Ապա մարտիկները նետվեցին վառվող տների մեջ և, փրկելով շուրջ 100 մարդու, նրանց առաջնորդեցին Հայոց եկեղեցու կողմերը¹:

Ավելի սոսկալի էր մեծահարուստ Ալեքսանդր Ադամովի տան հրդեհը, որի բոցերից կրակի էին մատնվել նաև հարևան քարաչեն տները²:

Երբ կատաղի թուրք խուժանը չրջապատեց Ադամովի տունը, սա իր երկու պատանի որդիների հետ հրացաններով դիմադրություն էր ցույց տալիս, կրակում պատուհաններից ու փողոցին նայող պատշգամբից: Այդ նույն պահին Ադամովի կինը հեռախոսով օգնություն էր խնդրում իշխանությունների ներկայացուցիչներից, ազգականներից ու ծանոթներից, սակայն բոլոր աղիտղորմ կանչերը անօգուտ էին. ոչ ոք օգնություն ձեռք չմեկնեց: Տունը այրվեց՝ Ադամովի ամբողջ ընտանիքով, ծառաներով, այնտեղ ապաստանած հայ հարևաններով հանդերձ³: Ադամովների ամբողջ ընտանիքից ազատվել էր միայն մի պատանի՝ Արամայիսը, որն այդ օրը պատահաբար գտնվում էր ազգականի տանը:

Կեսօրի կողմ մահացու վտանգ կախվեց Մարականակայա փողոցի վերջնամասում գտնվող այն տան վրա, որտեղ ապրում էր Բեկզադյանների հայտնի ընտանիքը: Թուրքերի մի հսկա զինված բազմություն արդեն մոտենում էր տանը: Ներսում բազմամեծամ ընտանիքի անդամներից այդ պահին

¹ «Դրօշակ», № 4 (157), ապրիլ, 1905, ԼՂ 60:

² Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^ր, վավ. 57, թ. 4:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 175, թ. 5:

Հովսեփի Բեկզադյանն էր, նրա քույրերը՝ Մարիամը և Ելենան: Ուր որ է՝ պատահելու էր այն, ինչ արդեն կատարվել էր հայկական այլ տների հետ: Բարեբախտաբար բանը չհասավ ողբերգության. մոտերքում գտնվող հայ երիտասարդների մի խումբ, տեսնելով առաջացող թուրքերին, ընդառաջ գնաց և, հրացանազարկեր տալով, փախուստի մատնեց նրանց:

Հայերի տները հրդեհվում էին, բայց չէին երևում ո՛չ հրչեջներ և ո՛չ էլ զինվորներ ու կազակներ, և եթե երևում էին, ապա՝ «ուշացած»:

Եզրակացությունը մեկն էր՝ բողոքները գուր են, հայ բնակչությունն իր փրկության հույսը պետք է դնի միայն ու միայն իր վրա:

Փետրվարի 8-ի առավոտից հայ մարտիկները քաղաքի զանազան մասերում նախաձեռնություններ վերցրին իրենց ձեռքը: Եթե ընդհարումների առաջին երկու օրերին հայերի դիմադրական ուժն արդեն իրենց ցույց էր տվել, ապա երրորդ օրվա սկզբից թելադրողը հայերն էին, նրանք էին նախահարձակը: Հայկական կենտրոններ թափանցելու թուրքերի բոլոր փորձերը ձախողվեցին:

Կեսօրից հետո թուրքերի դիմադրությունը քաղաքի մեծ մասում կոտրվել էր, հայ մարտիկները շարունակում էին անընդհատ ընդլայնել իրենց գործողությունների շրջանակը: Դաշնակցականների ջոկատը, բաղկացած ատրճանակներով և մի տասնյակ բերդանկաներով զինված 40 երիտասարդներից, ջարդարարներից արագորեն մաքրեց քաղաքի ամբողջ ստորին մասը և մի քանի հարյուր մարդուց բաղկացած զինված մուսուլմանների ամբոխը Մալականակի այգուց քչեց մինչև գրեթե քաղաքի ծայրը, այսինքն՝ ողջ քաղաքի միջով:

Հարյուրավոր հայեր իրենց փրկությամբ պարտական էին այդ ջոկատի անձնուրաց կռվին: Նիկոլաևսկայա փողոցում սպանություններ և թալան կատարող խմբերին հայ մարտիկների մի այլ ջոկատ քչեց մինչև Ղուբայի հրապարակ, որից այն կողմ թուրքական հոծ շրջաններն էին:

Թուրքերի պարագլուխները, որոնք նախորդ երկու օրերին հայերի՝ խաղաղության բոլոր առաջարկները մերժում էին, տեսնելով, որ տանուլ են տալիս, երեկոյան շտապ զնացին նահանգապետի մոտ և նրան խնդրեցին հանդիպում կազմակերպել հայերի ղեկավարների հետ՝ «բարըչլըզ» (հաշտություն) կայացնելու համար:

Թուրքերի անհաջողություններն ու նրանց լիակատար պարտության հեռանկարը խիստ անհանգստացրին իշխանություններին, ուստի դրությունը փրկելու շտապ միջոցների դիմեցին:

Նահանգապետ Նուսիտիմին իջավ Անանիա եպիսկոպոսի մոտ և նրան առաջարկեց հաշտության հորդորներով դիմել հայերին: Նա ասում էր՝ թուրքերը երդվել են ղազիի մոտ, որ կդադարեցնեն կռիվը, եթե հայերը ևս նույնն անեն: Նահանգապետը միաժամանակ դիմում է ուրիշ նշանավոր հայերի՝ նրանց հրավիրելով հաշտության:

Բոլորը լավ էին հասկանում, որ այդ հանկարծակի փոփոխության պատճառը դաշնակցության Բաքվի կազմակերպության գործողություններն են: Անանիա եպիսկոպոսը դիմեց Հ. Յ. Դ. կոմիտեին՝ խնդրելով նախահարձակ չլինել և ամեն ինչ անել կռիվը մարելու համար: Կոմիտեն անմիջապես պատասխան նամակ ուղարկեց եպիսկոպոսին, ուր ասված էր, թե նախահարձակը հայերը չեն եղել, որ նրանք ամբողջ երկու օր միայն պաշտպանվել են, և որ՝ եթե թուրքերը

ցած դնեն զենքերը, ապա նույնը կանեն նաև հայերը: Միս-
ժամանակ ասվում էր, որ եթե թուրքերը չարունակեն հար-
ձակումները, ապա ավելի ուժգին հակահարված կստանան:

Թուրքերը, սակայն, դժեցին իրենց խոստումը՝ Բազար-
նայա փողոցի վրա ավերելով ու թալանելով խանութները:
Նրանք մրջյունների պես ներս էին խուժում, հափշտակում,
տանում ու տեղավորում ապրանքը և նորից հետ վազում՝
թալանի: Կողոպտիչները կարծես մրցում էին իրար հետ,
միմյանցից խլում ապրանքը, շատ հաճախ իրար գլուխ
ջարդում:

Հայ մարտիկներն անմիջապես դուրս նետվեցին իրենց
դիրքերից և քչեցին խուժանին: Զորքը, որ մինչ այդ լուռ
հանդիսատեսի դերում էր, այժմ կրակ բացեց, բայց ... Հայ
մարտիկների վրա, որոնք կարողացան խույս տալ և անհե-
տանալ:

Կռիվների բովում ամեն ժամ ծնվում էին նորանոր խո-
նարհ հերոսներ, որոնցից շատերը լուռ ու անխոս կատարում
էին հիացմունքի արժանի գործեր:

Երեկոյան հաջողվեց թաքստոցից դուրս հանել դաշնակ-
ցության պահեստում դեռևս մնացած բոլոր հրացանները:
Զինապահեստը, ինչպես ասվեց, գտնվում էր թուրքական
թաղում, բավական հեռու: Անհուն նվիրվածություն ու մա-
հաբեր համարձակություն էր պետք այնտեղից զենքերը բե-
րելու համար: Այդ վտանգավոր ձեռնարկի մասնակիցներից
մեկի մասին ակնանատեսը պատմում է հետևյալը.

«Այդ նեղ ժամին մեր առջև հայտնվեց մի հայ զինվոր, մի
խեղճ ու կրակ մարդ, որ իր մտքերը հագլիվ էր կարողանում
արտահայտել: Փորձի համար լռաջարկեցինք նրան գնալ
մեր պահեստը և բերել մեկ հրացան: Գնաց և հաջողությամբ

բերեց մեկը: Նորից գնաց և բերեց էլի մի քանիսը: Ոգևորված՝ մեր բուռն երախտագիտությունն էինք հայտնում նրան, բայց նա կարծես չէր լսում և առանց մի խոսք արտասանելու հեռացավ ...: Մի անգամ ևս ինձ վիճակվեց տեսնել պարտքի այդ անխոս զինվորին. մի խեղճ հայ մարդ նրան պատմում էր, որ կրակը լսփում է իր տունը, և եթե շուտ օգնություն չհասնի, ապա երեխաները, որոնք բարձրացել են կտուրը, պիտի այրվեն: Ջինվորի աչքերը լցվեցին արտասուքով, և նա գնաց այդ մարդու հետ: Երեխաները փրկվեցին: Չգիտեմ, էլ ի՞նչ եղավ, ո՞ւր գնաց զինվորը...»¹:

Բերված հրացանները հանձնվեցին վստահելի կռվողներին: Էրմենիքենդից (Հայոց գյուղ) այդ հրացաններով զինված հայ երիտասարդների մի խումբ Մկրտիչ Մեղիք-Աղամայանի գլխավորությամբ ուղղվեց դեպի Ղուբի Մեյդան՝ Բաքվի թուրքական միջնաբերդը, և կատաղի հարված հասցրեց ջարդարարներին:

Հայ երիտասարդների հարձակումը շարունակվում էր: Գիչերվա մոտավորապես ժամը 12-ին մարտական խմբերը մտան թուրքական մյուս թաղերը՝ փրկելու այնտեղի հայերի կյանքը: Այդ պահին հայի փրկությունը միայն հայից պիտի գար:

«Հրացանային կեսգիշերային այդ համազարկերը, – գրել է Ա. Գյուլխանդանյանը, – մեր ընկերների խրոխտ, հաղթական բացականչությունները՝ «Հայե՛ր, գալիս ենք Ձեզ ազատելու, մի՛ հուսահատվեք», տարածվում էին հայոց փողոցից չատ հեռուները՝ հույս և կենդանություն ներշնչելով երեք օր

¹ «Դրօշակ», № 4 (157), ապրիլ, 1905, էջ 59:

սոսկումի ժամեր անցկացրած հազարավոր հայերին»¹:

Այնպես որ, փետրվարի 8-ի լույս 9-ի գիշերը քաղաքի 4/5 մասը մաքրված էր զինված խուժանից, համարյա բոլոր կարևոր դիրքերն անցել էին հայերի ձեռքը, վերջ էին գտել թալանն ու ջարդերը: Այդ նույն գիշերը զանազան դիրքեր փոխադրվեց գգալի քանակի ռազմամթերք, ջոկատները համալրվեցին նոր մարտիկներով:

Բայց թուրքական հարձակումները դեռ շարունակվում էին Նիկոլանակայա փողոցի վերնամասերում և դրանց հարակից Շամախինևկա թաղում ու Բերդաքաղաքում: Տեսնելով, որ հայկական կենտրոններ թափանցելու բոլոր փորձերը ձախողվում են, թուրքերը շարունակում էին բարբարոսություններն իրենց թաղերում ապրող հայերի նկատմամբ:

Քաղաքացիներից մեկը հետագայում իր վկայություն մեջ գրել է, թե ինքն այդ գիշեր մի սպայից լսել է թալանով զբաղված թուրքերին ուղղված հետևյալ խոսքերը. «Պարոններ՝, մենք ձեզ ընդամենը երեք օր ենք տվել չփանալու և չարաճճիություններ անելու համար: Հերիք է արդեն»²:

Ձորոտող օր, փետրվարի 9 (22), չորեքշաբթի:

Արդեն չորեքշաբթի առավոտյան բոլորին պարզ էր, որ հայերը ոչ միայն խիզախաբար պաշտպանվում են, այլև ուժգին հակահարվածներ են հասցնում, ջարդում ու փախուստի մատնում մարդասպաններին:

Փետրվարի 9-ի ամենամեծ ողբերգությունը ծավալվել էր Շամախինևկայի Ղուբա հրապարակի շրջանում: Այստեղ էր

¹ Ա. Գյուլխանդանևան, Հայ-թուրքական ընդհարումները, հատ. Ա, էջ 43:

² ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 137, թ. 43:

գտնվում հարուստ հայ վաճառական Բալաբեկ Լալսեի բազմահարկ հսկա ապարանքը՝ բազմաթիվ խանութներով: Հրապարակի վրա իշխող այդ հոյակապ տունը վաղուց էր չարժուժ թուրք միլիոնատերերի նախանձը՝ չխոսելով արդեն փողոցի թալանչիների մասին:

Դեռ խժոժութունների երկրորդ օրը՝ փետրվարի 7-ին, թուրքերը հրացանային կրակի տակ էին առել Լալսեի տունը, որ շարունակվեց նաև փետրվարի 8-ին: Այդ երկու օրերին՝ ամբողջ 15 ժամ, Լալսեը հեռախոսով անդադար խոսում էր քաղաքի մի այլ շրջանում ապրող իր ազգական Կարապետ Լալսեի, ուրիշ հարազատների, ծանոթների, երկրորդ թաղի ոստիկանապետի, նաև նահանգապետի հետ և օգնություն աղերսում: Բայց ոչ ոք օգնություն չեկավ, իսկ ճիվաղ նահանգապետը պատասխանեց, թե տան մեջ շրջափակվածները ուղղակի չափազանցնում են դրությունը: Երբ փետրվարի 8-ի երեկոյան կտրեցին Լալսեի տան հեռախոսագիծը, փրկության աղաղակները մնացին օդից կախված¹:

Վերջապես փետրվարի 9-ի առավոտյան՝ ժամը 10-ի կողմերը, Լալսեի տան մոտերքում հայտնվեց ինքը՝ նահանգապետը: Տան ներսում փակված դժբախտների հոգում մի պահ փրկության հույս առկայծեց: Բայց իզուր: Նահանգապետը սկսեց մեղադրել Լալսեին՝ ասելով, թե նա, իբր, տնից կրակում է անմեղ ու անզեն թուրքերի վրա, որոնք իրեն տեղեկացրել են, թե տան նկուղում ցեմենտի 10 տոկոսների մեջ պահվում են փամփուշտներ և ռումբեր: Լալսեը նահանգապետին պատասխանեց, որ իր տանը ոչ մեկը զենք

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 1, գ. 137, թթ. 5,6:

չունի, և դրանում համոզվելու համար լավ կլիներ խուզարկում կատարել: Բայց դա նահանգապետի հաշիվների մեջ չէր մտնում, ուստի նա թողեց ու հեռացավ: Թուրք խուլի-գաննների սանձարձակ ամբոխը, գոտեպնդված նահանգապետի այդ վարմունքից, վճռական գործողությունների անցավ: Մարգասպանները գրոհեցին տուն և ներխուժելով կոտորեցին այնտեղ պատսպարված սարսափահար բոլոր հայերին, այդ թվում Լալանի եղբորը՝ ընտանիքով հանդերձ: Իսկ տանտիրոջն ու նրա տիկնոջը քարչ տալով փողոց՝ գնդակահարեցին¹:

Ռուս Օրենսդիր Սյոմինն այսպես է նկարագրել այդ եղեռնագործությունը. «Լալանը գնում էր առջևից: Հանկարծ որոտացին գնդակները: Նա վիրավորված վայր ընկավ, բայց չարունակում էր սողալ չորեքթաթ: Կինը վազեց դեպի ամուսինը և իր մարմնով ուզում էր նրան պաշտպանել ոճրագործների գնդակներից: Քսանից ավելի գնդակներ տեղացին կնոջ մեջքին: Երկու ձեռքերը չարժեղով օդի մեջ՝ կինը վայր ընկավ երեսի վրա»²:

Լալան ամուսիններին սպանելուց հետո թաթարները նրանց դիակները չարտեցին չքամուտքից ներս, ապա հրդեհեցին տունը:

«Երբ այրվող տանը մոտեցան մոտ 30 կազակներ, նկուղային հարկից դուրս ցատկեց մի հայ, չորերից դատելով՝ գյուղացի և նետվեց դեպի կազակները՝ հույս ունենալով, որ նրանք կպաշտպանեն իրեն, բայց կազակներից մեկը մի

¹ Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^ր, փավ. 57, թթ. 5, 6:

² “Новое обозрение”, 10 февраля 1905 г.

մուրճաձև երկաթի հարվածով նրան գետին տապալեց: Սարսափից խենթացած դժբախտ գյուղացին նետվեց փողոցի հանդիպակաց կողմը, դեպի Ջուևի տան մուտքը, որի մոտ կանգնած էին մի քանի զինվորներ՝ Սալյանի գնդի սպա, փոխկապիտան Նևրոցկու գլխավորությամբ: Զինվորները սվինները դեմ տվեցին գյուղացուն: Այնուամենայնիվ նա խցկվեց մուտքից ներս, բայց չուտով դռները բացվեցին, և զինվորները, նրա վզակոթին հասցնելով, դուրս նետեցին: Գյուղացու վրա տեղացին կրակոցներ: Նա նորից վազելով մտավ մուտք, բայց դարձյալ դուրս հրեցին: Արդեն դաշու-նահար՝ նա երրորդ անգամ նետվեց դեպի դուռը, բայց այդ պահին թուրք ամբոխը հափշտակեց նրան և տառաջիորեն հռչոտեց՝ երկու քաղաքապահ ոստիկանների խրախուսիչ գոչումների ներքո:

– Խփի՛ր էդ հայ շանը»¹:

Լալսևի տան հրդեհի ժամերին կրակի մատնվեց նաև նույն հրապարակում գտնվող հայտնի վաճառական Թաթոսյանի տունը՝ ընտանիքով հանդերձ: Ականատեսը պատմում էր, թե ինչպես քաղաքապահ ոստիկանը դուլլերով մագուլթ էր մոտեցնում թուրքերին՝ շենքը հրդեհելու համար²:

Տարաբախտ Լալսևների և Թաթոսյանների տների հետ կապված ողբերգությունը Բաքվում 1905 թ. փետրվարին տեղի ունեցած չորսօրյա արյունալի ջարդերի վերջին արտաքին էր:

Մուսուլման խաղաղ բնակչության մեծ մասը ջարդերին վերաբերվեց նույնպիսի ասրասփով, ինչպես և քրիստոնյաները:

¹ ՀԱՍ, ֆ. 1022, ց. 1, գ. 383, թ. 30:

² Մատենադարան, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 237^ո, վավ. 57, թ. 4:

Զորասրյա ընդհարումները մնացել էին հետևում, և հիմա կովոզ կողմերից յուրաքանչյուրը հաշվում էր իր մարդկային կորուստները, իսկ բոլորը միասին ի մի էին բերում քաղաքին հասցրած հսկայական նյութական վնասը:

Պատմական աղբյուրներում երկու կողմերի կորուստների մասին բերված են իրարից խիստ տարբերվող թվեր: Բուչևիկ Ֆիլիպ Մախարաձեն չորսօրյա կռիվներում սպանվածների ու վիրավորների թիվը նշել է 1000-ից ավելի¹: Գրական մի ուրիշ աղբյուր վկայում է, որ այդ օրերին սպանվել է 750 և վիրավորվել 830 մարդ²:

Տարբեր թվեր են հաղորդել սենատոր Կուզմինսկին, Բոգրյան Դուլխանյանը, Դավիթ Անանունը, Հովակ Ստեփանյանը, Աբրահամ Գյուլխանդանյանը և ուրիշներ: Սպանված հայերից մի քանի տասնյակը ողջ-ողջ այրվել էր հրդեհված տներում: Զոհված հայերի թվում շատ էին կանայք, երեխաներ, ծերեր: Թուրքերից սպանվածների թվում եղել էր երկու կին՝ այն էլ պատահական զնդակներից, իսկ թուրք երեխաներ չէին զոհվել:

Հայերի կորուստների շատ լինելը բացատրվում է երկու հանգամանքով. ա) ամբողջ մեկուկես օր՝ փետրվարի 6-ին և հաջորդ օրվա մինչև կեսօրը, թուրքերը հայերի արյունը հեղում էին, կարելի է ասել, անպատիժ, բ) ջարդի բոլոր չորս օրերին թուրքերը հաշվի չէին առնում, թե իրենց ձեռքն ընկած տարաբախտ հայերը կանա՞յք են, երեխանե՞ր, թե՞ ծերեր: Ի տարբերություն նրանց՝ հայ մարտիկները միայն

¹ SL'ya Филип Махарадзе, Очерки Революционного движения в Закавказье, Госиздат Грузии, Тбилиси, 1927, էջ 300:

² SL'ya Революция у Р. К. П. (6). в материалах и документах, (Хрестоматия) том третий, 1905 год, էջ 435:

բաց կոչում էին հակադարձում ջարդարարներին:

Մեծ էին նյութական կորուստները: Թալանի մատնված 138 խանութներից և արհեստանոցներից 97-ը պատկանում էր հայերին¹: Թուրքական շրջանների բոլոր հայկական խանութները թալանվել էին, մինչդեռ հայկական շրջանների մոսուլմանների խանութները և արհեստանոցները համարյա չէին տուժել: Հայերն իրենց թաղերում արգելել էին թուրքերի խանութների թալանը և հրդեհը: Թուրք խանութպանները ապշած նայում էին իրենց խանութներին, ամեն բան տեղն էր, ոչինչ չէր տարվել և չէր ավերվել:

Հայերի կորուստները շատ ավելին կլինեին, եթե նրանք արագ չկազմակերպվեին և արժանի հակահարված չտային զինված խուժանին: Չէր հրդեհվել թուրքի պատկանող ոչ մի տուն:

Դիմադրություն կազմակերպման գործում անգնահատելի եղավ դաշնակցության Բաքվի կազմակերպության դերը:

Հայերի ինքնապաշտպանության գործի զլխավոր կազմակերպիչը, ինչպես ասվեց, հին հայդուկ, ուժեղ կամքի և բնական խելքի տեր, դարաբաղցի Նիկոլ Դումանն էր (Նիկոլայ Տեր-Հովհաննիսյան): Դժվարությունները նրա հետ կիսում էին Մկրտիչ Աղամալյանը (Սահրատ), Աբրահամ Գյուլխանդանյանը, Մարտիրոս Չարուխչյանը:

Ընդհարումների օրերին թրծվեցին ստանյակ խիզախ մարտիկներ՝ Հմայակ Ջանիդլադյանը, Համբարձում (Համբի) Բալայանը, Հովհաննես Քոչարյանը (Շամախեցի Իվան), Ղաչաղ Ասլանը, Գասպար Տեր-Մկրտչյանը, Վահան Մինա-

¹ Տե՛ս Ա. Գյուլխանդանեան, Հայ-թաթարական ընդհարումները, Հատ. Ա, 1, 2 55:

խորյանը, Թադևոս Ամիրյանը, օրիորդ Շագիրտանյանը, տիկ. Շեկ-Հովսեփյանը, տիկ. Մարգարիտ Մելիք-Բեգլարյան-Օհանյանը, տիկ. Աննան, Փոքրիկ Ղազարը (Ղազո), Քուրդ Արսենը, Մոկացի Գրիգորը, Առյուծ Ավագը, Գապոն, Փոքրիկ Սերգեյը (Աղասի), Շամիրը և շատ ուրիշներ:

Զի կարելի մոռացություն տալ այն ջանքերը, որ ընդհարումների օրերին և դրանից հետո ցուցաբերեցին Բաքվի մի քանի մեծահարուստ, անվանի հայեր: Այդ օրերին իրենց հատկապես արիաբար պահեցին քաղաքի աչքի ընկնող փաստաբաններից և նավթարդյունաբերողներից Բոգդյան Դուլուխանյանը, նավթային ընկերության վարիչ, բորսայի նախագահ, ինժեներ Ստեփան Թադխանոսյանը, քաղաքի բուրժուական մտավորականության խոշոր ներկայացուցիչներից՝ Բաքվի տեխնիկական ընկերության նախագահ, Բաքվի հայոց կուլտուրական ընկերության հիմնադիր Կոնստանդին Ոստիսյանը, նավթային ընկերություններից մեկի վարիչ Հայկ Տեր-Միքայելյանը: Նրանք ամեն բան անում էին աջակցելու դժբախտության մեջ հայտնված իրենց ազգակիցներին, նաև մեծ դեր խաղացին քաղաքում խաղաղությունը վերահաստատելու, հայերի և մուսուլմանների միջև տոնելի հարաբերություններ հաստատելու գործում:

Տազնապալի այդ օրերի իրադարձությունները հայերին ստիպում էին պատրաստ լինել դիմակայելու հնարավոր նոր վտանգները:

* * *

Բաքվի 1905 թ. փետրվարյան արյունալի իրադարձությունները լայնորեն լուսաբանված են հուշագրություններում և պատմական գրականություն մեջ: Այժմ դրանց գալիս

են լրացնելու հազվագյուտ այն լուսանկարները, որոնք առաջին անգամ հրապարակում ենք սույն համառոտ ուսումնասիրություն հետ:

Ինչպե՞ս են այդ լուսանկարները հայտնվել ինձ մոտ:

Արցախյան շարժման սկզբին Ազատություն հրապարակում տեղի ունեցած հերթական հանրահավաքի ավարտին ինձ մոտեցավ ամբողջովին սև հագած, համարյա իմ տարիքի մի կին: Ծանոթացանք: Պարզվեց, որ նա նույնպես գորիսեցի է, Քարահունջ գյուղից: Տեղափոխվելով Գորիս քաղաք՝ նա այդտեղ ամուսնանում է հետավոր տարիների իմ դպրոցական մտերիմ ընկերոջ՝ Վարդան Տոտոգյանի հետ: Տարիներ անց նրանք տեղափոխվել և հաստատվել էին Նոր Հաջն նորաստեղծ ավանում:

Բազմանդամ ընտանիքում էր մեծացել նրանց միակ արու զավակը՝ Էդիկը՝ Արցախյան շարժման առաջին զոհերից մեկը, եթե ոչ առաջինը: Հայրենասիրական բուռն զգացումով տոգորված հայրդին օր առաջ ձգտել էր մեկնել Արցախ և պաշտպան կանգնել նրա հերոսական ժողովրդին, բայց չէր կարողացել գենք ձեռք բերել, ուստի որոշել էր ինքնաչեն գենք ստեղծել: Փորձարկման ժամանակ այն պայթել էր հայրենասեր զավակի ձեռքերի մեջ և նրան զրկել կյանքից:

Փառանձեմն այդ մասին ինձ պատմում էր՝ հազիվ զսպելով հեկեկանքը: Զգիտեի՝ ինչպես փոքր-ինչ սփոփել դժբախտ մոր տիեզերական վիշտը:

Երբ փոքր-ինչ հանդարտվել էր, Փառանձեմն ինքը փոխեց զրույցի ուղղությունը՝ ասելով. «Գիտեմ, որ Դուք պատմաբան եք, ուստի կարծում եմ Ձեզ կհետաքրքրի այն, ինչի մասին պիտի խոսեմ»: Եվ նա պատմեց, որ 1905 թ. փետրվարյան ջարդերի օրերին հայերի սպանությունների,

նրանց տներն հրդեհումների սոսկալի տեսարանների մի մասը ֆոտովավերագրերի տեսքով գտնվում է իր մոտ, որոնք այդ արյունամած օրերին նկարահանել էր ժամանակի Բաքվի հայտնի լուսանկարիչներից մեկը՝ ծննդով Գորիաի չրջանի Քարահունջ գյուղից Աղաջան Ալավերդյանը (գրող, հրապարակախոս Գաբրիել Արևյանի հորեղբայրը)։ Կոտորածներից հետո նա վերադառնում է հայրենի գյուղ, բայց այստեղ չի հարմարվում կյանքի պայմաններին և շատ չանցած ընտանիքով տեղափոխվում է Թիֆլիս ու հաստատվում այնտեղ։ Մինչ այդ Բաքվի ջարդերը պատկերող իր լուսանկարները նա գյուղում ի պահ է տալիս Փառանձեմի հորը՝ միաժամանակ զգուշացնելով դրանք ցույց չտալ ոչ ոքի, քանզի չեն համապատասխանում հայ-ադրբեջանական «եղբայրական բարեկամության» խորհրդային սկզբունքին։ Տարիներ անց՝ մահվանից առաջ, հայրը Փառանձեմին է փոխանցում թվով 31 ֆոտովկայությունները։ Դրանք հանձնելով մեզ՝ Փառանձեմն ասաց, թե վաղուց մահացած նկարչի դուստրը, որքան գիտի, կենդանի է, և հնարավոր է, որ նրա մոտ պահպանված լինեն ուրիշ լուսանկարներ ևս։ Եվ տվեց նրա թիֆլիսյան հասցեն։

Թիֆլիսում եղած ժամանակ՝ 1989 թ., այցելեցի 80-ամյա Նվարդին, որին այսօր էլ, շատ տարիներ հետո, հիշում եմ երախտագիտությամբ։ Նա ինձ տրամադրեց փետրվարյան ջարդերը պատկերող իր մոտ պատահաբար դեռ մնացած երկու լուսանկար։

Փառանձեմի և Նվարդի կողմից ինձ հանձնած լուսանկարները երկար տարիներ մնացել էին իմ անձնական արխիվում։ Այժմ դրանք հրապարակում ենք առաջին անգամ։

Ափսոսանքով ենք նշում, որ լուսանկարիչը ժամանակին նկարների վրա, բացառությամբ չորսի, նշումներ չի կատարել։

ԲԱՔՎԻ ԶԱՐԴԵՐԸ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒՄ

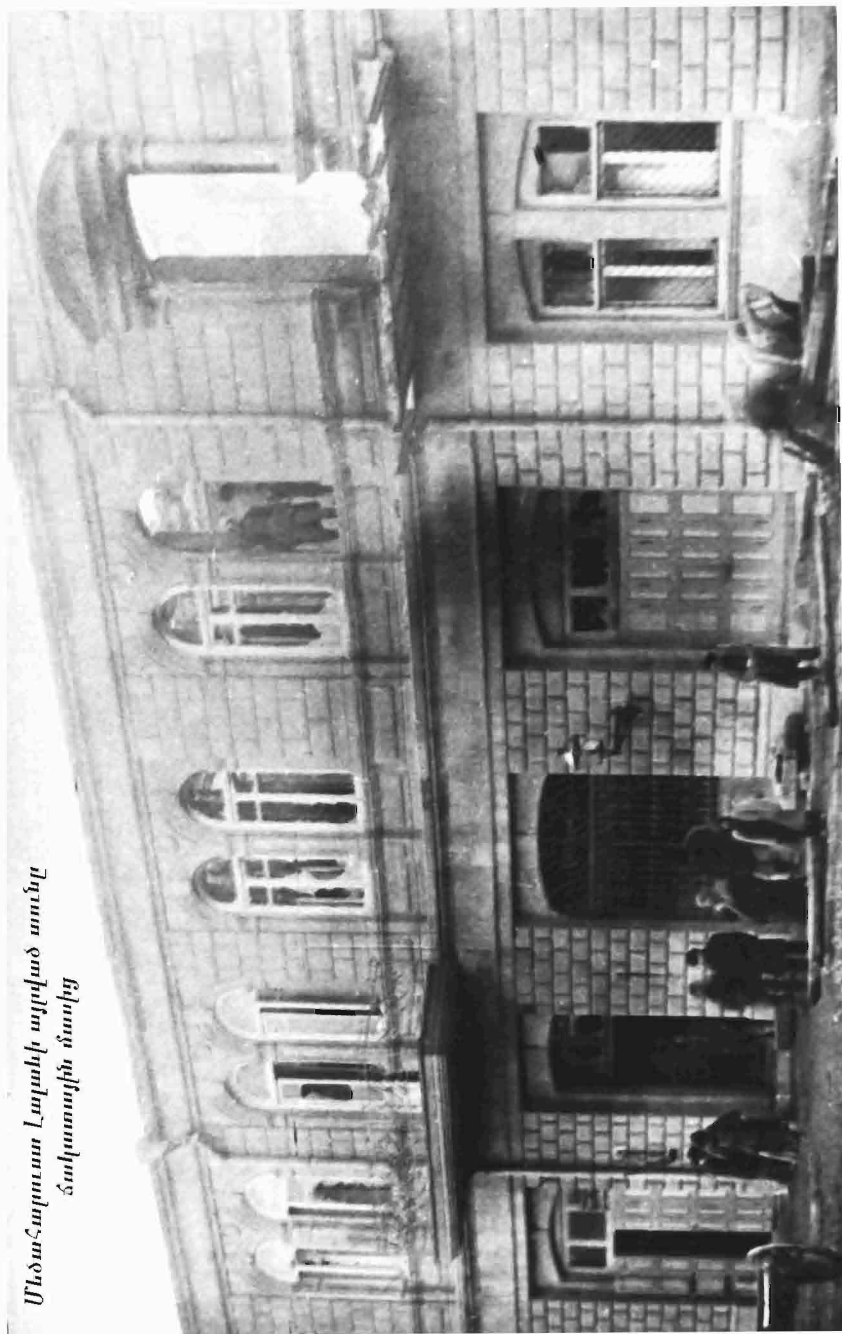

Մեծահարուստ Լալանի տունը բաղկի
կազմից: Ջարդից հետո

Մեծահարուստ Լադակի ապրված տունը
Նախատառնը մասին

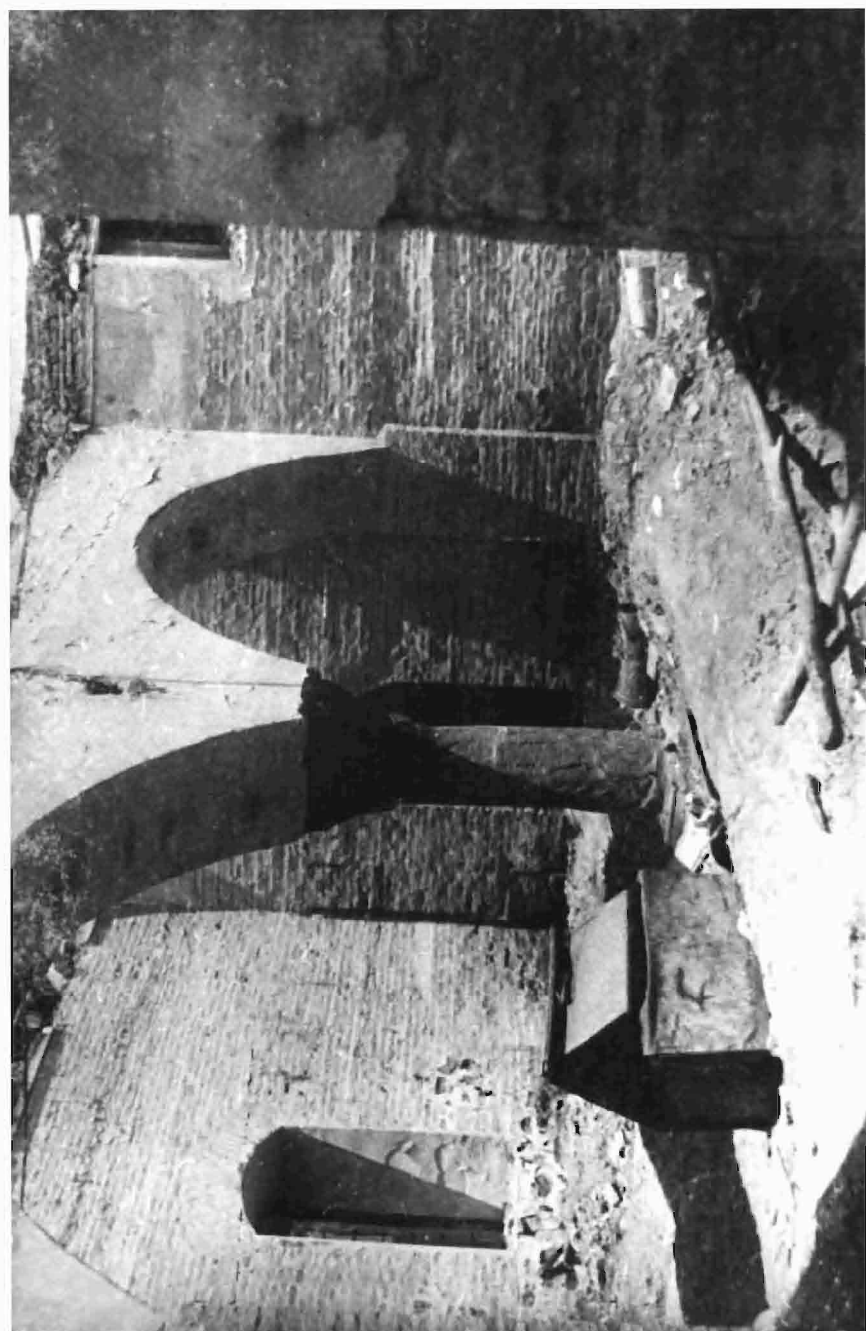

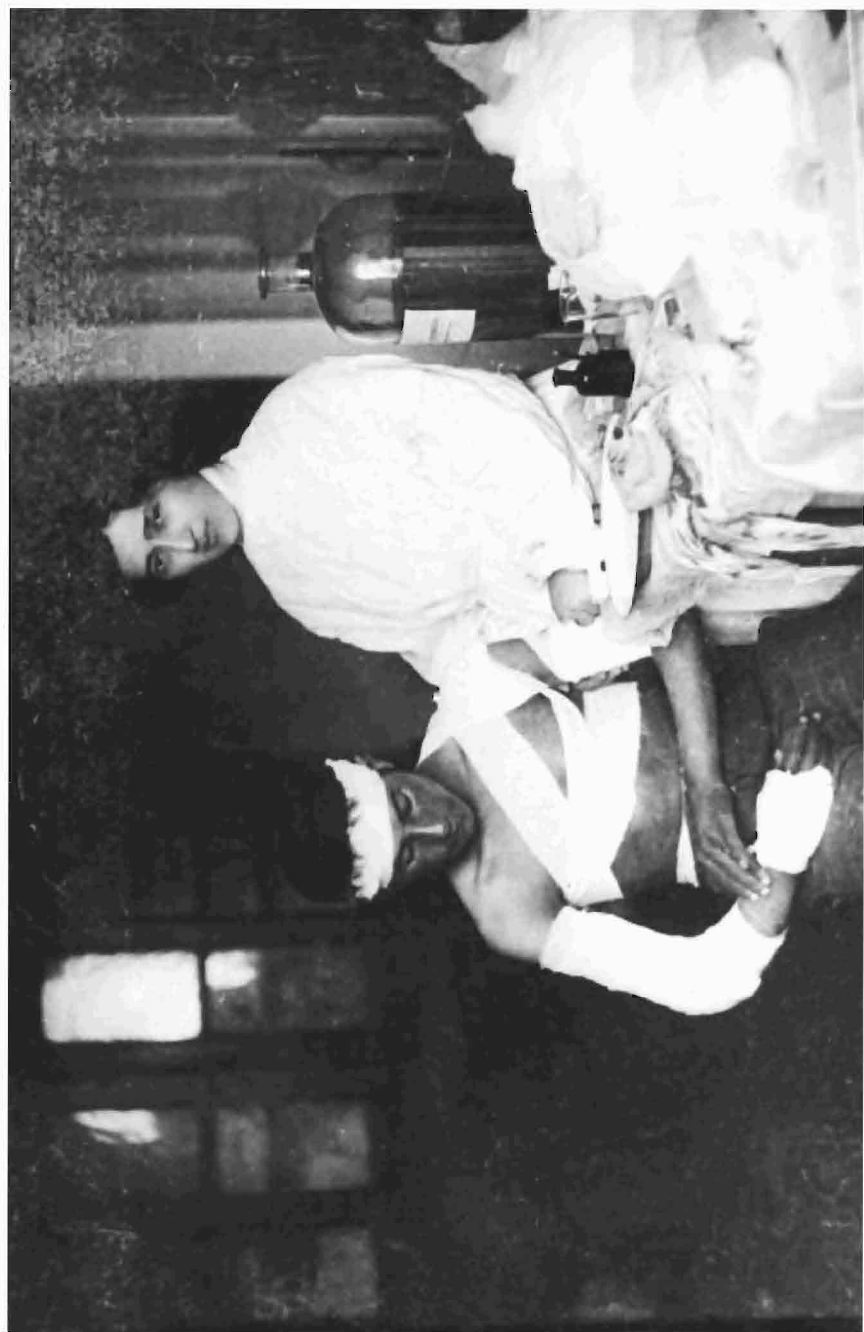

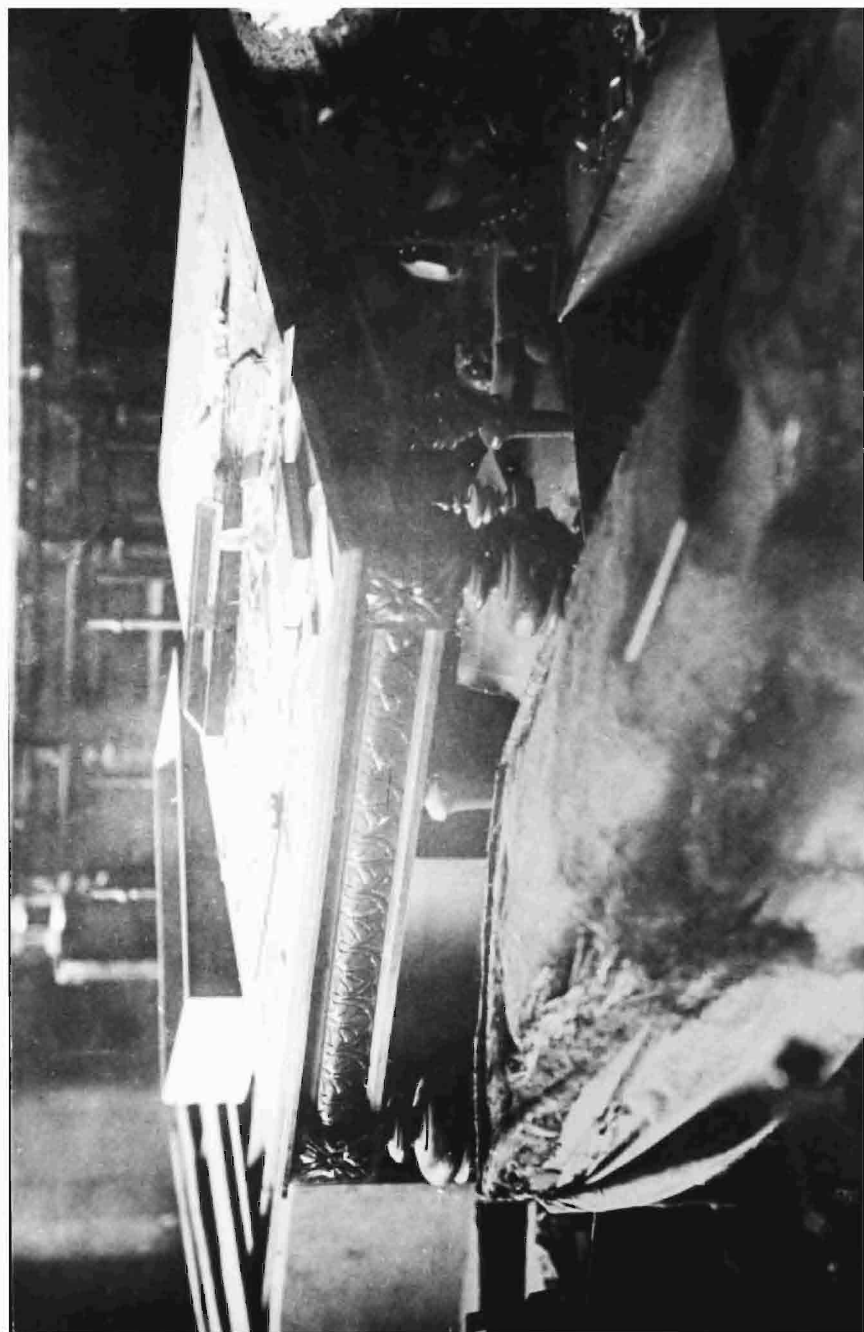

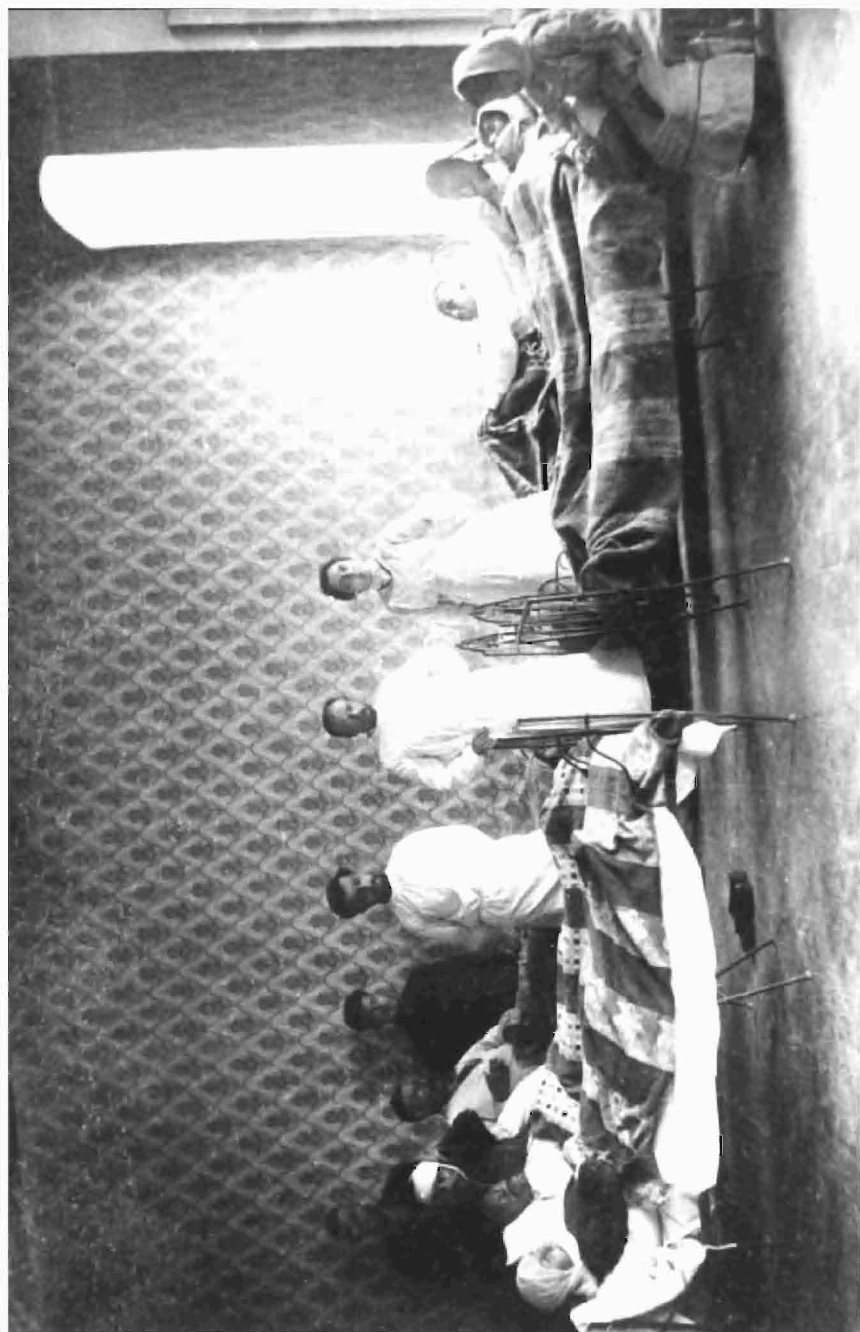

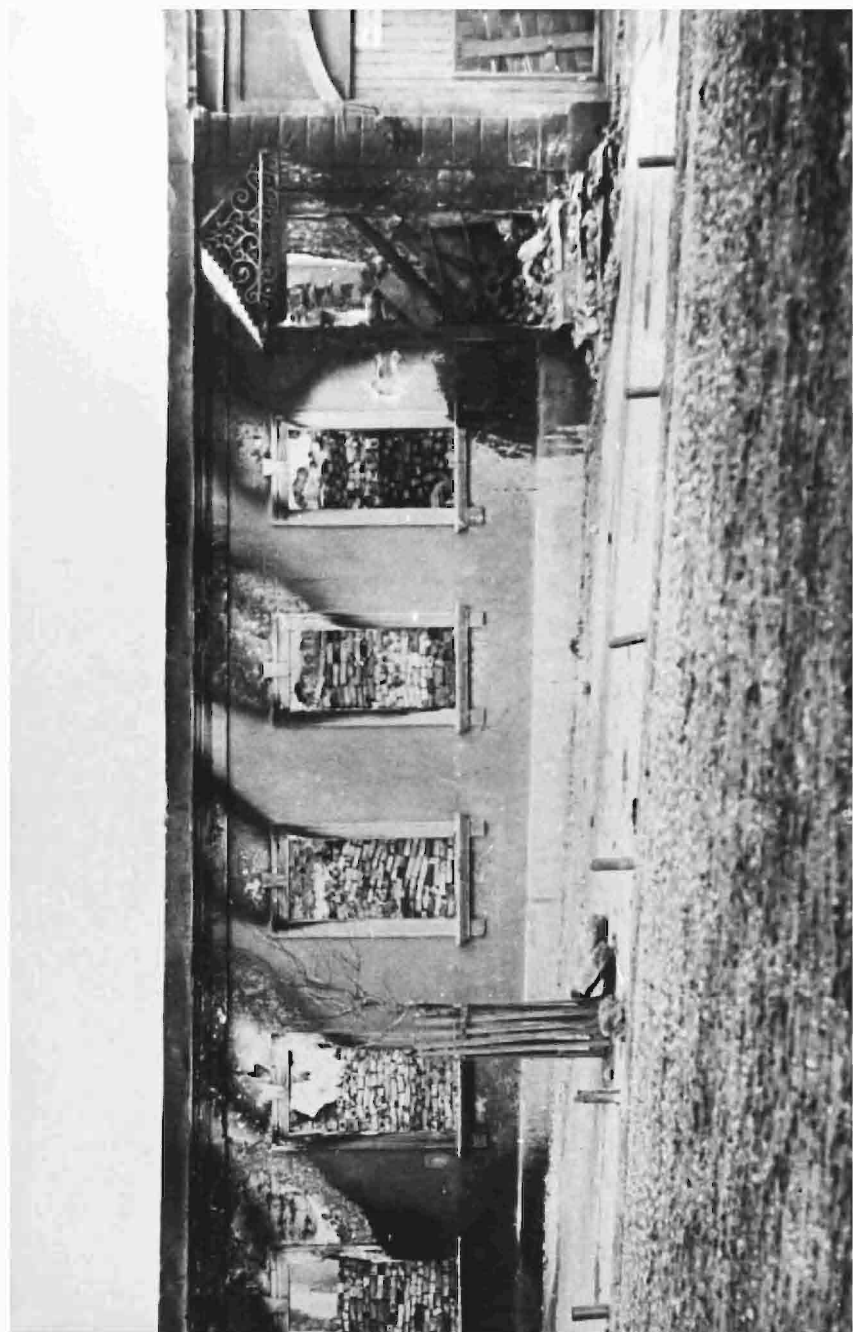

Բախեղյաձական ընկերության
կողմից տղուրի բաժանումն ուսմամբ
Հայ ընտանեկանին

Այսպիսի տուններով բաղկացած
արքայապետի և խնայ Հայ

ՀՐ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ

**ԱԴՐԲԵՋԱՆՑԻՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
«ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ» ԷՋԵՐԻՑ ՄԵԿԸ
ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒՄ**

**Խմբագիր՝ Լ. Ավետիսյան
Համ. ձևավորումը՝ Ա. Աղուզումցյանի**

**Տպագր. 5,25 մամուլ: Թուղթ՝ Կավճապատ:
Տպագրությունը՝ օֆսեթ:
Տպաքանակ՝ 300:**

